

Шанюк О.В.

ІСТОРІЯ ВІЙН

ТА ВІЙСЬКОВЕ МІСТЕЦТВО

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЕКОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ШАНЮК О.В.

ІСТОРІЯ ВІЙН ТА ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО

Конспект лекцій

Одеса
Одеський державний екологічний університет
2021

УДК 355.01
Ш 20

Рекомендовано методичною радою Одеського державного екологічного університету Міністерства освіти і науки України як конспект лекцій (протокол №6 від 25. 03 . 2021 р.)

Шанюк О.В.

Історія війн та військове мистецтво: конспект лекцій. Одеса, Одеський державний екологічний університет, 2021. 68 с.

Предметом вивчення курсу дисципліни “Історія війн та військового мистецтва” є історія війн та військового мистецтва, починаючи з рабовласницького періоду до теперішнього часу
Призначений для курсантів денної форми навчання за спеціальністю 103 Науки про Землю.

ISBN 978-966-186-135-9

© Шанюк О.В., 2021
© Одеський державний екологічний університет, 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
ТЕМА 1 РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА У ВІЙНАХ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ	5
ЗАНЯТТЯ 1 Зародження військової організації та елементів військового мистецтва в умовах первіснообщинного ладу.....	5
ЗАНЯТТЯ 2 Розвиток військової організації та військового мистецтва у стародавньому світі.....	6
1.2.1 Війни та військове мистецтво у державах стародавнього Сходу	7
1.2.2 Розвиток військової організації та військового мистецтва у добу Античності	15
ТЕМА 2 РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА У ВІЙНАХ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ.....	26
ЗАНЯТТЯ 1 Характеристика збройних сил держав середньовіччя	27
ЗАНЯТТЯ 2 Розвиток військового мистецтва в часи середньовіччя	31
2.2.1 Війни та військове мистецтво у ранньому середньовіччі.....	31
2.2.2 Війни та військове мистецтво у розвинутому середньовіччі	35
2.2.3 Війни та військове мистецтво у пізньому середньовіччі	38
ТЕМА 3 РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА У ВІЙНАХ НОВОГО ЧАСУ	44
ЗАНЯТТЯ 1 Характеристика збройних сил мануфактурного періоду	44
ЗАНЯТТЯ 2 Військове мистецтво у війнах мануфактурного періоду нового часу	47
3.2.1 Характерні риси військового мистецтва XVIII ст.....	47
3.2.2 Розвиток військового мистецтва у наполеонівських війнах 1799 – 1815 рр.....	56
3.2.3 Розвиток військового мистецтва у війнах другої половини XIX ст.	63
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	67

ВСТУП

У курсі дисципліни «Історія війн та військового мистецтва» будуть вивчатися:

- війни та військове мистецтво стародавнього світу;
- війни та військове мистецтво середньовіччя;
- війни та військове мистецтво нового часу;
- війни та військове мистецтво новітнього часу.

Кожний з названих періодів у свою чергу розподіляється на більш обмежені за часом періоди й етапи, оскільки засоби і способи ведення війни зазнають суттєвих змін у межах кожної, окремо взятої формації.

Війни, воєнні кампанії і битви, як правило, прийнято поділяти на періоди, в основу яких беруться воєнно-політичні результати воєнних дій і особливості військового мистецтва на визначеному відтинку часу. Операції, битви і бої прийнято поділяти на етапи, оперативно-тактичний зміст яких залежить від характеру вирішуваних завдань.

Історичний досвід свідчить, що війни, як і інші суспільні явища, виникають не спонтанно, а закономірно. Залежність способів та форм збройної боротьби від економічних умов, озброєння, бойової та іншої техніки, чисельності людей – це об'єктивна закономірність, що має місце у всіх війнах.

Важливою закономірністю також є й те, що більш сучасне озброєння значно впливає на зміну способів та форм ведення війни. Винахід радикальної зброї при певних соціально-економічних умовах може призвести до глибокого перевороту і дати поштовх для впровадження нових досконалих засобів боротьби. На розвиток засобів та форм ведення бою мають вплив і соціальні революції. Вони докорінно змінюють мету війни, моральний дух армій, тактику дій.

Способи воєнних дій залежать від співвідношень сил воюючих сторін, від засобів, якими вони ведуться, від їх стратегії, оперативного мистецтва та тактики. Використання тих чи інших засобів та форм бою залежить і від природно-географічних і кліматичних умов [33, 37].

Таким чином, предметом вивчення курсу дисципліни «Історія війн та військового мистецтва» є історія війн та військового мистецтва, починаючи з рабовласницького періоду до теперішнього часу. Наукова та методична основа дисципліни складається з теорії і практики всесвітнього розвитку збройних сил та їх озброєння, удосконалення форм та способів ведення збройної боротьби на різних етапах розвитку суспільства.

ТЕМА 1 РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА У ВІЙНАХ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

ЗАНЯТТЯ 1 Зародження військової організації та елементів військового мистецтва в умовах первіснообщинного ладу

Епоха первіснообщинного ладу – найбільш тривалий період в історії розвитку людства. Він продовжувався близько 3 млн років, тоді як найдавніші державні утворення виникли лише 5 – 7 тисяч років тому. Можна вважати, що весь цей час війни у вигляді конфліктів та збройних сутичок були невідомим елементом суспільного розвитку. Економічних підстав для війн ще не існувало. З виникненням та розвитком виробничого (землеробсько-скотарського) господарства поліпшуються економічні засади суспільства та значно зростає його чисельність. Збройні зіткнення з тимчасового і випадкового явища перетворюються на постійно діючий фактор, оскільки їх основу складають суто економічні чинники. Зростає соціальний статус осіб, які є носіями військової функції, – воїнів. Згодом вони утворюють певний прошарок суспільства. Посилюється значення військового вождя, посада якого перетворюється на постійну і який одержує значні важелі впливу на суспільне життя.

У сутичках з сусідніми громадами спочатку використовувались такі ж знаряддя, що і на полюванні. У ХХ – V тис. до н. е. з'являється перша дистанційна зброя – лук зі стрілами, оснащеними кременними або кістяними наконечниками.

На початку доби раннього металу (IV – поч. I тис. до н. е.) відбувається поступове виокремлення зброї, як суто бойового спорядження, від мисливського комплексу, з'являються елементи озброєння з металу: мідні та бронзові ножі і кинджали, бронзові наконечники стріл, а також перші зразки захисного озброєння – щити, плетені з лози або виготовлені з кори.

Одним з найважливіших здобутків епохи бронзи стало використання коней – з початку для пересування бойових колісниць, а з часом – для верхової їзди. Це визначило початок якісно нового етапу у розвитку військової справи. Є підстави вважати, що населення причорноморських степів опанувало верхову їзду і виробило засоби управління конем ще у IV тис. до н. е.

Паралельно з розвитком озброєння відбувалось удосконалення військової організації суспільства. За умов родинно-племінного ладу носієм військової функції був кожен чоловік від моменту досягнення ним повноліття до старості. Він повинен був мати власну зброю і в разі необхідності з'являтися на місце збору війська (система народ – військо).

Обмеження відбувалось лише за віковими ознаками: з числа її носіїв виключались лише малолітні та особи похилого віку, тобто ті, хто або ще не набули, або вже втратили фізичні якості. У подальшому ці обмеження починають стосуватись жінок, хоча в деяких суспільствах жінки ще довго відіграють помітну роль у воєнних діях (наприклад, у сарматів).

Керівництво військом покладалось на військових вождів, які отримували від громади певні повноваження тільки на період ведення бойових дій. Періодичні скликання війська відволікали від виробничого процесу більшу частину працездатного населення, тому з часом військова функція була перенесена на молодих, неодружених чоловіків, які ще не мали власного господарства і відсутність яких майже не позначалась на виробничому процесі. Вони виконували військові обов'язки на постійній основі і на них покладалась функція охорони племінних володінь і суспільства в цілому. Загальне народне ополчення скликалось лише за надзвичайних обставин.

Поступово військові вожді отримують реальні важелі влади, оскільки опираються на віддані їм військові підрозділи, що сприяє занепаду родового ладу та зародженню державності.

Відомості про способи ведення бойових дій, про існування певних бойових порядків за доби первіснообщинного ладу дуже обмежені. Імовірно вони багато в чому копіювали мисливські традиції: це і вміння непомітно наблизитися до ворога і завдати несподіваного удару, і використання знання місцевості, і заманювання ворога у засідку, і навички оточення, і використання спочатку дистанційної зброї з наступним переходом до зброї ближнього бою.

Таким чином, за доби первіснообщинного ладу зароджується і поступово удосконалюється військова організація, відбувається відокремлення збройного комплексу від мисливського спорядження, військова справа перетворюється на особливий рід діяльності, об'єктивно сприяє процесу державотворення.

ЗАНЯТТЯ 2 Розвиток військової організації та військового мистецтва у стародавньому світі

Рабовласницьке суспільство виникло у часи стародавнього світу на рубежі IV – III тис. до н. е. у результаті занепаду первіснообщинного ладу. Воно стало першим класовим суспільством в історії людства.

З розподілом суспільства на класи рабовласників та рабів з'явилася держава і одне з її найважливіших знарядь – армія. І держава, й армія призначалися для захоплення чужих територій, багатств, для придушення опору тих, хто експлуатується.

Залежно від рівня розвитку виробничих сил історія стародавнього світу поділяється на три періоди:

I – ранньорабовласницький;

II – період класичного рабства;

III – період занепаду і гибелі рабовласницьких держав.

Перший період пов'язаний з процесом занепаду первісного ладу і виникнення перших рабовласницьких держав у народів Сходу. Найбільш значними серед них були Шумер, Аккад, Єгипет, Хетська держава, Ассирія, Вавилон, Персія. Цей період тривав до VIII – VI ст. до н. е.

У II періоді, який продовжувався до I – II ст. н. е. рабовласництво розповсюдилося на Південну Європу та Північну Африку. Найкрупнішими рабовласницькими державами того часу були Спарта, Афіни, Македонія, Рим, Карфаген.

Останній – III період продовжувався до V ст. н. е. і завершився падінням Західної Римської імперії.

Кожному з названих періодів історії відповідають певний рівень розвитку виробничих сил і свої соціально-економічні умови, в яких велися війни, розвивалися збройні сили і військове мистецтво.

1.2.1. Війни та військове мистецтво у державах стародавнього Сходу

У IV тис. до н.е. майже одночасно в Передній Азії, Північній Африці та на півночі Індії виникають перші державні утворення. Перші держави були невеликими і зазвичай обмежувались рамками колишніх племен, що займали певні території і розподілялись на окремі сусідські общини. Центрами держав стають міста, захищені оборонними спорудами. На чолі держави знаходився цар, який здійснював керівництво військом. Спочатку збройні сили складалися з народного ополчення, згодом з'являються невеликі постійні наймані армії, які утримувались на державний кошт. За умов війни вони іноді доповнювались народним ополченням. З розвитком держав відбувається перехід до професійних найманих армій.

Одним з найдавніших осередків державності вважається міжріччя великих азіатських річок Тигра та Євфрату, що впадають в Перську затоку. У його південній, приморській частині близько 6 тисяч років тому виникають перші міста. Найдавнішими містами-державами вважаються Ур, Урук, Кіш, Лагаш, Умма та деякі інші.

Політична історія найдавнішої Месопотамії, яка відома нам під назвою Шумер, йшла у напрямку від окремих невеликих міст-держав до об'єднань на чолі з державами-гегемонами і утворення величезних імперій. Збройні сили перших держав являли собою народні ополчення, оснащені переважно легким озброєнням – луком та стрілами, короткими металевими списами з

металевими чи кремінними наконечниками, невеликими сокирами. Тіло воїна зазвичай прикривалося лише тканиною на стегнах, голову захищав головний убір у вигляді напівсферичного або гостроверхого капелюха, іноді з навушниками. Металеву зброю мали наближені царя, тоді як більшість війська озброювалася мисливським або господарчим інвентарем.

Але вже в ранній період історії Шумеру відбувається перехід до професійної найманої армії, яка комплектувалась з вільних осіб. Найважливішим стимулом у службі для них стає право на частину здобичі під час походів. Постійні наймані армії були нечисленними. Наприклад, цар Лагашу при загальній кількості населення держави більше 100 тис. чол. мав на службі близько 5 тис. воїнів.

Армії склалися з двох родів військ – піхоти та бойових колісниць. Піхота розподілялася на важку та легку. Важко озброєні піхотинці мали захисне озброєння у вигляді шкіряних чи повстяних плащів, іноді обшитих металевими пластинами та шоломоподібних головних уборів. Як наступальну зброю використовували короткі списи з металевими наконечниками і невеликі сокири. Легкі піхотинці мали лише луки та металеве знаряддя.

Головну ударну силу війська становили бойові колісници, які спочатку являли собою невеликі платформи, жорстко закріплені на двох суцільних колесах. У бойових умовах воїну були потрібні вільні руки, тому колісницею керував піший візниця, який біг поряд. Згодом з'являються більш досконалі чотириколісні колісници: візниця сидів попереду на підвищенні, а воїн розміщувався позаду нього (Рисунок 1).

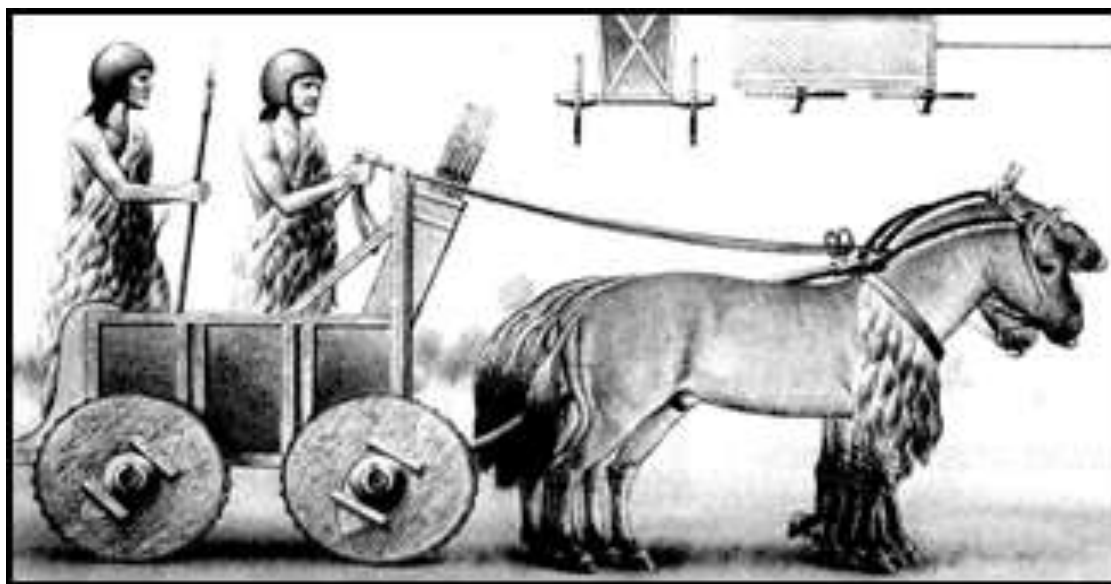

Рисунок 1 - Шумерська колісниця

У державах Месопотамії з'являються перші бойові порядки, які являли собою щільно вишикуваний прямокутник з воїнів. Головним тактичним прийомом ведення бою був фронтальний удар бойових колісниць та щільного шикування важкої піхоти. Легка піхота виконувала допоміжні функції – починала битву та переслідувала розбитого ворога.

У XXIV ст. до н. е. цар міста Аккад Саргон об'єднав міста Месопотамії та Еламу, створивши величезну державу. За його часів аккадські війська зазнають змін. Збільшується їх кількісний склад, головну роль в них відіграють легкоозброєні піхотинці. Вони складали загони з лучників, пращників, списоносців та воїнів, які озброєні бойовими сокирами [27].

Другим значним осередком цивілізації стародавнього світу був Єгипет. На ранніх етапах збройні сили Єгипту склалися з важкої та легкої піхоти. Важкі піхотинці мали невеликі заокруглені догори щити, які захищали верхню частину тулуба, шоломи у вигляді перук та списи з металевими наконечниками. Їх бойовий порядок нагадував щільну колону. Легкі піхотинці діяли виключно дистанційною зброєю – луком та стрілами, пращею, металевими списами-дротиками. Вони починали битву, намагаючись завдати ворогу максимальних втрат, а потім відходили за бойові порядки важкої піхоти, яка завдавала фронтального удару (Рисунок 2).

Рисунок 2 - Давньоєгипетський воїн

Єгипет здійснював активну загарбницьку політику, але близько 1700 р. до н.е. зі сходу почалась навала численних кочових племен гіксосів, які захопили майже всю країну і володіли нею близько 200 років.

Після вигнання гіксосів у середині II тис. до н.е. єгипетські збройні сили значно зростають кількісно та змінюються якісно. Головну ударну силу війська становлять колісничі. Важкоозброєні піхотинці були озброєні

великими щитами, які захищали майже все тіло, та довгими списами. Частина піхотинців була озброєна круглими щитами та довгими мечами з видовженим трикутним лезом. Набуває поширення практика використання найманців із сусідніх країн, які одержували платню та частину військової здобичі. Бойовий порядок того часу являв собою оточену з усіх боків колісницями колону важкої піхоти, глибина якої перевищувала протяжність за фронтом.

Хетська держава виникає на межі III – II тис. до н. е. на території Малої Азії. Найвищого розквіту Хетська держава досягає у другій половині II тис. до н. е., коли її межі поширилися до території сучасного Лівану на півдні і середньої течії річки Євфрат на сході.

Проведення активної зовнішньої політики передбачало наявність збройних сил, достатніх для відстоювання хетських інтересів. За умов проведення загального походу проти зовнішнього ворога збройні сили країни склались з підрозділів намісників підлеглих міст, власної дружини царя та загонів найманців із сусідніх племен та народів.

Спочатку хети мали тільки піхоту. Важкоозброєні піхотинці прикривались чотирикутними або вісімкоподібною форми щитами та мали на озброєнні списи. Для ближнього бою призначалися короткі мечі з кривим лезом та невеликі сокири. Легкі піхотинці користувались переважно дистанційною зброєю. Згодом вирішальну роль у бойових діях починають відігравати бойові колісниця, а піхота виконує допоміжні функції. Колісниця хетів були досить легкими, двоколісними і мали екіпаж з 2–3 осіб (Рисунок 3).

Рисунок 3 - Важка хетська колісниця

Хетські полководці намагались змусити ворога битися на відкритій місцевості, де хетські колісники мали всі переваги [6, 27].

Ассирійське царство виникло на початку II тис. до н. е. на півночі Месопотамії. Згодом воно перетворилося в світову ассирійську імперію, яка існувала до 605 р. до н. е.

Збройні сили Ассирії спочатку являли собою ополчення вільних общинників, які з часом перейшли на професійні засади і склалися переважно з представників титульної нації. Іноземці з числа давно підкорених народів допускалися лише до складу легкої піхоти. Ветерани військ несли гарнізонну службу і розміщувалися у стратегічно важливих містах, а також на захоплених землях, де вони ставали осередками влади серед ворожого населення і використовувалися для придушення опору.

До складу збройних сил входили бойові колісники, піхота, кіннота та допоміжні підрозділи, на яких покладались постачальні, будівничі та обслуговуючі функції.

Колісники спочатку являли головну ударну силу війська, але поступово вони відходять на другий план, поступаючись кінноті. Ассирійські колісники були більші та важчі як за хетські, так і за єгипетські.

Ассирійська піхота розподілялась на важку та легку. До складу важкої піхоти входили списоносці та лучники, оснащені металевими шоломами, лускатим захисним обладунком на шкіряній основі та шкіряними сорочками. Списоносці мали списи довжиною до 2,5 м, великі металеві щити та короткі мечі (Рисунок 4).

Рисунок 4 - Ассирійська піхота

Лучники замість списа були озброєні луком та стрілами, які носили у сагайдаку за спиною. Легку піхоту складали списоносці з легкими плетеними щитами, лучники та пращники.

Згодом, з набуттям досвіду верхової їзди, важливу роль у бойових діях починає відігравати кіннота. Як і важкі піхотинці вершники мали на озброєнні списи, мечі, луки та стріли, а також захисний обладунок (Рисунок 5).

Рисунок 5 - Ассирійська кіннота

Найпоширенішим бойовим порядком був такий, коли важка піхота шикувалась підрозділами у центрі позиції, попереду діяли колісниці, а фланги захищали загони легкої піхоти та кіннота [6, 27].

Стратегія бойових дій найдавніших держав Месопотамії та Єгипту була обумовлена політичними міркуваннями. У більшості випадків вони були спрямовані на підрив економіки суперника, для чого використовувалось руйнування господарських споруд, зокрема іригаційних систем, вирубування садів та лісів, захоплення рухомого майна і тварин, перетворення місцевого населення на рабів. Це була стратегія виснаження. Іноді мова йшла про підкорення сусідніх чи більш віддалених країн і приєднання їх до власної держави. Тому основні зусилля спрямовувались на розгром ворога і захоплення його столиці. Такі дії можуть бути визначені як стратегія розгрому.

Зі значним розширенням театру бойових дій під час утворення великих імперій змінюються і тактичні прийоми ведення бою. Якщо раніше долю битви вирішував фронтальний удар важкої піхоти, то тепер на перший план виходять намагання маневрувати – здійснити охоплення з флангів і оточення.

У державах стародавнього Сходу маневр стає основою тактичної майстерності. Прикладом успішного здійснення маневру і застосування фактору раптовості є битва біля міста Кадеш на півночі Сирії (1312 р. до н. е.) між військами хетського царя Муваттала і єгипетського фараона Рамзеса II (Рисунок 6).

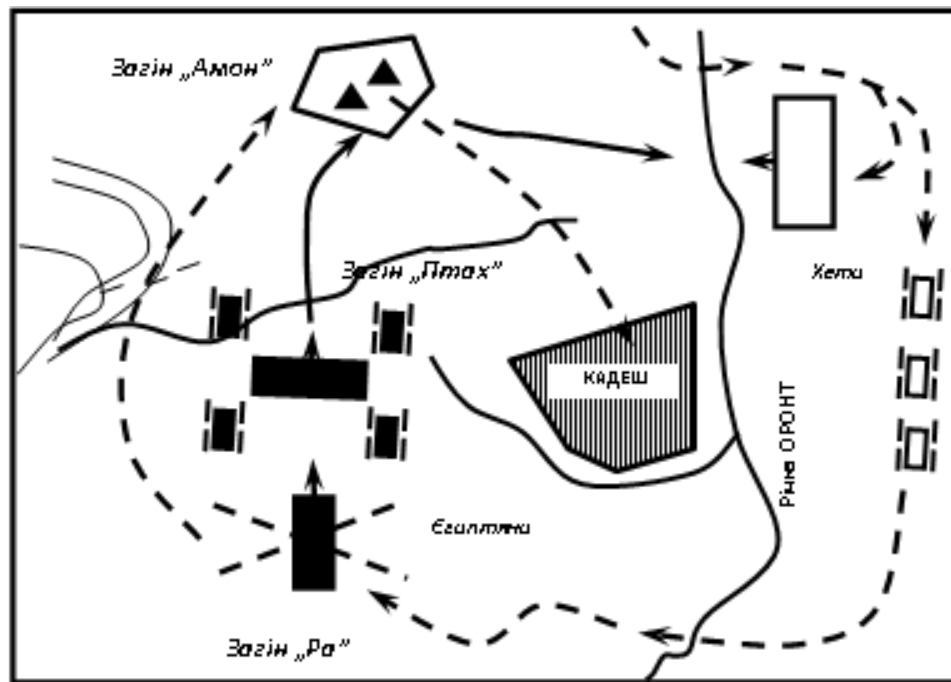

Рисунок 6 - Битва біля Кадеша 1312 р. до н. е.

Місто Кадеш було розташоване на високому пагорбі між мілководною річкою Оронт та її притокою. Хетти наблизилися до міста першими і потай розташувалися на північ від нього. У складі армії, окрім важкої і легкої піхоти, було близько 5 тис. колісниць. Військо було розділене на декілька загонів.

Єгипетська розвідка не виявила присутності ворога, тому війська рухались у похідному порядку. Єгипетське військо було поділене на 4 великі загони. Авангард, на чолі з фараоном, відірвався від головних сил і почав обходити місто з південного заходу. Водночас хетське військо рушило з місця, просуваючись за годинниковою стрілкою так, що між ним та єгиптянами постійно були пагорб та міські мури. Єгиптяни зупинились на північ від міста і почали будувати табір. У цей час близько 2,5 тис. хетських колісниць раптово атакували колону другого загону і розрізали його навпіл.

Частина загону була знищена, а частина вдалася до втечі, намагаючись знайти порятунок у таборі. Переслідуючи їх, хетські колісниці увірвалися до табору єгиптян і почали грабунок. Рамзес II намагався організувати опір, але втратив управління військом. Положення виправив випадок: невеликий загін місцевих союзників єгиптян, що наблизився з заходу, атакував хетів і вимусив їх відступити. Муваттал увів до бою ще 1 тис. колісниць і відбив контратаку противника. Військо єгиптян зазнало значних втрат і виявилось розділеним на дві частини, але й хети мали ворога з фронту й тилу. Декілька днів противники зберігали позиції і утримувались від рішучих дій, поки єгиптяни скрито, вночі не відступили. Хети їх не переслідували[27, 30].

На стародавньому Сході пріоритет в запровадженні кінноти належить ассирійцям, які вперше почали використовувати її як самостійний вид війська і доручати їй виконання тактичних завдань. В свою чергу, ассирійці завдячували поширенням кінноти східноєвропейським племенам кіммерійців та скіфів, які неодноразово вторгалися в Малу Азію (Рисунок7).

Рисунок 7 - Скіфські кінні воїни V ст. до н. е.

На стародавньому Сході високого рівня розвитку досягло мистецтво облоги та оволодіння фортецями та укріпленими містами. Найбільш досконалу техніку оволодіння містами-фортецями використовували ассирійці. Перш за все, вони намагались оточити місто щільним кільцем і запобігти будь-яким стосункам противника з зовнішнім світом. Потім підвозились стінобитні пристосування – тарани, за допомогою яких починали методично руйнувати оборонні споруди. Під час штурму використовувались приставні дробини, високі башти, з яких на стіни перекидалися містки та стінобитні пристрої (Рисунок 8).

Рисунок 8 - Облога фортеці асирійськими воїнами

Удосконалення облогової техніки сприяло розвитку фортифікаційних споруд і деякі міста, відомі за сучасними археологічними дослідженнями, являють собою зразки інженерного забезпечення [27].

1.2.2. Розвиток військової організації та військового мистецтва у добу Античності

Близько середини I тис. до н. е. епіцентр світової історії поступово переміщується з Азії до Європи, де на Балканському, а пізніше – на Апеннінському півострові, формуються рабовласницькі держави. На відміну від попередніх світових імперій вони мали осередковий характер і, як правило, складались із міського центру та довколишньої сільської округи; всі вільні мешканці таких держав були громадянами і мали рівні права. У Греції такі утворення звалися «поліси» – міста-держави. Якісна відміна полісів від світових імперій, які були політично, економічно й етнічно неоднорідними і, як наслідок, нестійкими, полягала в їх монолітності, упевненості в єдності свого походження та етнічній свідомості. Обмежені економічні можливості полісів знайшли безпосереднє відображення в особливостях їх військової організації. Вона базувалась на міліційних засадах – системі, коли збройні сили являють собою тимчасову сукупність озброєних громадян, тобто громадське ополчення. Виконання військових функцій було правом та громадським обов'язком кожного дорослого чоловіка. Зброєю та захисне спорядження громадяни справляли за власний кошт і повинні були з'являтися з ними в обумовлене місце збору війська, маючи при собі намет

для ночівлі та запас їжі на декілька днів або тижнів. Фактично міліційна система означала повернення до народного ополчення, але на більш високому рівні, оскільки існували певні вимоги до характеру озброєння і здійснювалось навчання військ у мирний час.

Часті міжусобні війни дедалі більше відволікали від господарства значну частину населення полісів, тому вже в IV ст. до н. е. громадські ополчення поступово почали замінюватись на підрозділи професіоналів-найманців, яких залучали лише на час ведення бойових дій. Згодом, у II ст. до н. е., відбувається перехід до постійних найманих армій. У цілому міліційна система формування збройних сил властива добі стародавнього світу, тоді як епоха античності характеризується переходом до постійних найманих армій.

Виникнення постійних армій на базі найманства, великий бойовий досвід і висока виучка воїнів-професіоналів стали необхідним підґрунтям розвитку військового мистецтва.

Низький рівень виробництва в рабовласницьких державах не завжди давав можливість забезпечити армію одноманітною зброєю. Тому кожен воїн озброювався за власний рахунок. Заможні громадяни служили, як правило, в кінноті, в загонах колісниць; з осіб середнього достатку комплектувалася важка піхота. Легка піхота і особовий склад морського флоту комплектувалися з представників незаможних верств населення.

Головним родом військ у більшості античних держав була піхота, яка розподілялася на важку і легку. Важка піхота озброювалася довгими списами, короткими мечами і мала захисне спорядження: щити, панцири, шоломи, поножі. Легка піхота озброювалася метальною зброєю: дротиками, луками, пращами та мала полегшене захисне спорядження зі шкіри або стьобаної суворої тканини.

Велику роль кіннота відігравала у війнах, які вела Македонія. Полководець Олександр Македонський надавав виключно важливого значення важкій кінноті. Її воїни озброювалися довгим списом і мали металеве захисне спорядження, яким вкривалися не тільки вершники, а й коні. Воїни легкої кінноти мали таку ж саму наступальну зброю, але захисне спорядження було значно полегшене, а коні зовсім його не мали.

Організаційна структура збройних сил у різних рабовласницьких державах була різною. Але, як правило, всі війська ділилися за типом озброєння на окремі загони з найрізноманітнішою чисельністю. У більшості випадків розподіл на загони не мав тактичного значення. Вони застосовувалися, головним чином, для зручності пересування і бойової підготовки. Тільки у Давньому Римі набуває значення і закріплюється на довгий час основна організаційна і бойова одиниця – легіон (3 – 5 тис. чол.). З причин обмеженого рівня розвитку виробничих сил ранні рабовласницькі

держави не могли ставити перед своїми полководцями цілей, які вимагали тривалих зусиль на забезпечення війни та її ведення.

У V ст. до н.е. у рабовласницьких республіках Давньої Греції значного рівня досягли ремісничке виробництво і торгівля. У своєму намаганні розширити торгові й економічні зв'язки ці держави зіткнулися з однією з найпотужніших рабовласницьких держав Сходу – Персією. Справедливі війни згуртовували давньогрецькі республіки і надавали моральної переваги над противником.

У грецькій армії основу бойового порядку складала фаланга – глибока лінійна побудова важкоозброєної піхоти (Рисунок 9).

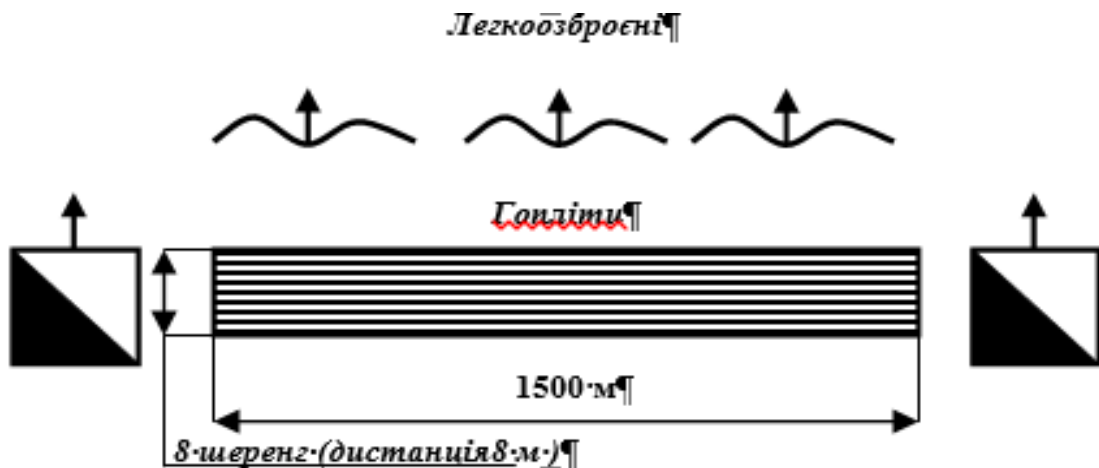

Рисунок 9 - Давньогрецька фаланга

Углиб фаланга мала 8-16 шеренг. Дистанція між шеренгами під час атаки складала 1 м, а при відбитті атаки противника 0,5 м. Сила фаланги полягала у згуртованості бійців і монолітності строю. Важкоозброєні піхотинці у Давній Греції називалися гоплітами.

Наочним прикладом тактики грецької фаланги є битва при Марафоні у 480 р. до н.е., у якій перси мали чисельну перевагу над грецькою армією. У цій битві грецький полководець Мільтіад, враховуючи тактику перської армії, яка намагалася охопити кіннотою фланги його війська, і умови місцевості, вишикував свою фалангу таким чином, що вона прикрила шлях на Афіни, а її фланги, підсилені найкращими воїнами, спиралися на важкодоступну гірсько-лісисту місцевість. Битва почалася наступом персів. Оскільки перська кіннота з причин важкодоступної місцевості не змогла розвинути атаки на фланги грецького війська, удар перського війська виявився послабленим. Грецька фаланга не тільки вистояла, а й нанесла значного удару у відповідь, особливо потужного на флангах. Таким чином, спираючись на монолітність фаланги, високу фізичну витривалість і

моральну стійкість своїх воїнів, Мільтіад зумів досягнути перемоги над противником, який чисельно переважав (Рисунок 10).

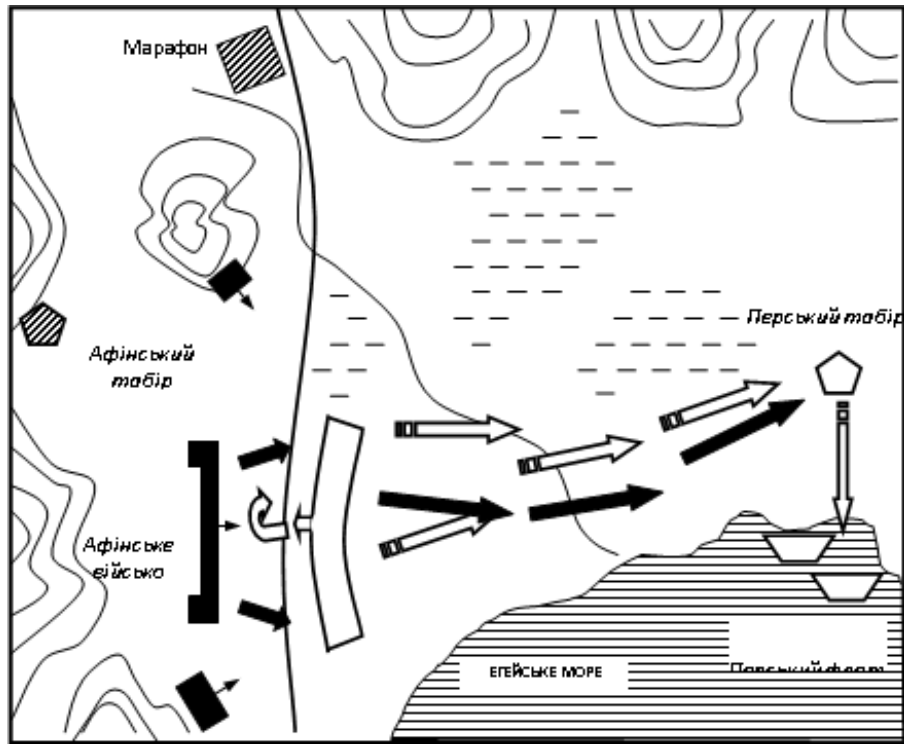

Рисунок 10 - Марафонська битва (490 р. до н. е.)

У подальшому грецька фаланга все більше вдосконалювалася. Так, беотійський полководець Епамінонд у битві при Левктрах у 371 р. до н. е. зі спартанцями доповнив стрій фаланги глибокою колоною в 50 шеренг на одному фланзі (Рисунок 11).

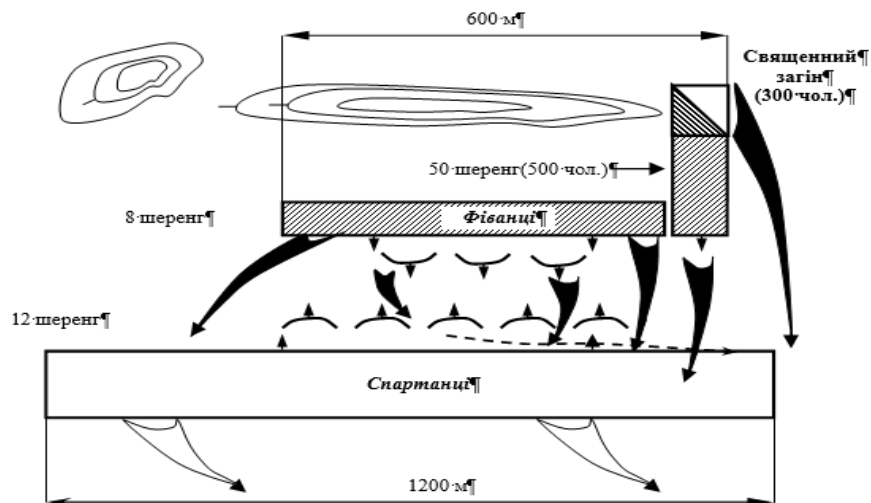

Рисунок 11 - Битва при Левктрах (371 р. до н. е.)

Це дозволило Епамінонду при менших за чисельністю силах (6 тис. піхоти і 1,5 тис. кінноти проти 11 тис. воїнів противника) досягнути на вибраному напрямку рішучої чисельної переваги. Атака глибокою колоною на вузькій ділянці призвела до прориву більш довгої фаланги спартанців, порушивши монолітність її строю. Втративши традиційний стрій, спартанське військо зазнало поразки [4, 19, 27, 33].

Епамінонд перший відкрив великий тактичний принцип – нерівномірність розподілу військ за фронтом з метою зосередження сил для головного удару на вирішальному напрямку.

Цей принцип набув подальшого розвитку в тактиці македонської армії. Піхота і кіннота македонської армії розподілялися на важку, середню і легку. Важка піхота, яка була озброєна важкими довгими списами (сарисами) і мечами, завжди билася в строю фаланги. Середня піхота, в залежності від обстановки, могла битися в розчленованих порядках або в строю фаланги. Легка піхота діяла в розсипному строю. Легка і середня кіннота прикривала фланги, зав'язувала бій, вела розвідку, переслідувала противника (рис 12).

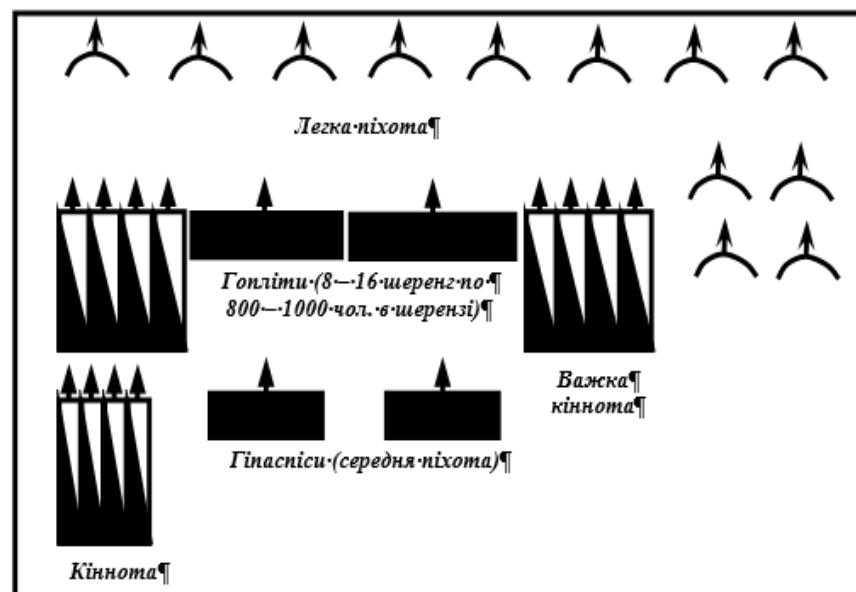

Рисунок 12 - Бойовий порядок македонського війська (IV ст. до н. е.)

Македонська армія переважала перську на суші, але флот персів панував на морі. Враховуючи це, македонський цар Олександр вирішив переправитися до Малої Азії, розбити сухопутну армію противника та просуваючись вздовж берега оволодіти всіма базами перського флоту, витіснивши його з Егейського і Середземного морів. І тільки дивившись цього, тобто перетворивши Малу Азію у плацдарм, він збирався нанести вирішальний удар у глиб Перської держави. Похід Олександра Македонського розпочався навесні 334 р. до н. е. і тривав більше 10 років. За

перші два роки македонська армія завоювала Малу Азію, Фінікію, Палестину, Єгипет. У 331 р. до н. е. Олександр виграв у персів вирішальну битву при Гавгамелах, розгромивши велику перську армію (Рисунок 13).

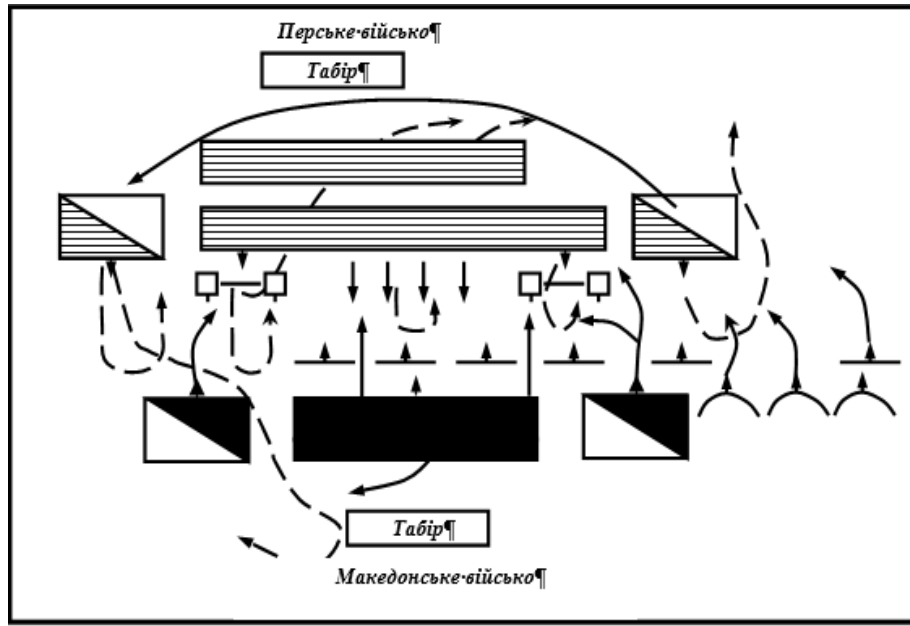

Рисунок 13 - Битва при Гавгамелах (331 р. до н. е.)

Перед битвою Олександр вишикував свою армію (40 тис. піхоти і 7 тис. кінноти) у дві лінії. Центр бойового порядку склали фаланги важкої піхоти.

На правому фланзі була зосереджена ударна група, яка складалася з важкої кінноти, на лівому – середня легка кіннота. У другій лінії були розташовані загони середньої піхоти, які отримали завдання прикрити тил головних сил від ударів кінноти противника. Попереду у розсипному строю розміщувалася легка піхота. Замисел македонського полководця полягав у тому, щоб нанести головний удар по лівому флангу противника.

Перська армія, за підрахунками різних істориків, мала до 80 тис. піхоти і 15 тис. кінноти, 200 бойових колісниць та 15 бойових слонів. Перський цар Дарій III вишикував свою армію у дві лінії, маючи у центрі піхоту, а на флангах – кінноту. Попереду головних сил розташовувалися колісницькі та слони.

Македонська армія одержала перемогу завдяки узгодженому удару різних родів військ – кінноти та піхоти.

Новий етап розвитку військового мистецтва рабовласницьких держав пов'язаний з Пунічними війнами між Римом і Карфагеном за панування у Середземному морі наприкінці III – початку II стст. до н. е. У цих війнах високі зразки стратегічних і тактичних дій показав карфагенський полководець Ганнібал. Наприкінці 2-ї Пунічної війни (218 – 201 рр. до н. е.) він успішно здійснив стратегічний план вторгнення на територію Римської

республіки через Піренейський півострів. Навесні 218 р. до н.е. з 100-тисячною армією Ганнібал висадився в Іспанії. Армія успішно здійснила перехід через Піренеї і Альпи, а у битві на річках Тицина й Требія (218 р. до н.е.) і біля Тразименського озера (217 р. до н. е.) завдала поразки римським легіонам, розчистивши собі шлях углиб Апеннінського півострова. У вказаних битвах карфагеняни вміло використовували бойових слонів(Рисунок 14) [27, 33].

Рисунок 14 - Атака карфагенських бойових слонів

Вершиною полководського мистецтва Ганнібала стала битва при Каннах (216 р. до н. е.). Ганнібал замислив оточити і знищити або взяти у полон усю римську армію. Для здійснення цієї мети він вишикував свої війська (40 тис. піхоти, 10 тис. кінноти) так, що найкращі його сили були зосереджені не на одному фланзі, як це робили Епамінонд і Олександр Македонський, а на обох флангах. У результаті бойовий порядок армії став походити на підкову, яка повернута вигнутим боком до противника. У центрі, трохи висунута вперед, розташовувалася іберійська і галльська піхота, а на флангах глибокими колонами була вишикувані найкращі війська – африканська піхота і кіннота.

Римський полководець Варрон вирішив розгромити карфагенську армію потужним натиском щільно зімкнутих мас піхоти. Своє військо він побудував у вигляді глибокої колони в 48 шеренг. В центрі бойового порядку він розмістив піхоту, а на флангах – кінноту. Битва почалася із зіткнення сил легкої піхоти. Римські легіонери обрушилися на відносно слабкий центр бойового порядку карфагенських військ і потіснили їх. У цей час Ганнібал увів до бою з обох флангів свою кінноту, яка розгромила слабку кавалерію римського бойового порядку і увірвалася у тил римських військ. Сильні

флангові угруповання карфагенської піхоти опинилися на відкритих флангах римлян.

Карфагенська кіннота з ходу атакувала римські легіони з тилу. Римська армія опинилася в оточенні на обмеженій території. Бойовий стрій легіонерів рухнув. Чисельна перевага римської армії втратила своє значення. Римляни зазнали жорстокому розгрому. Вони втратили 48 тис. вбитими і близько 10 тис. чол. полоненими. Втрати карфагенської армії вбитими становили майже 6 тис. чоловік. Битва при Каннах увійшла у воєнну історію як зразок повного розгрому противника в результаті оточення (Рисунок 15-16).

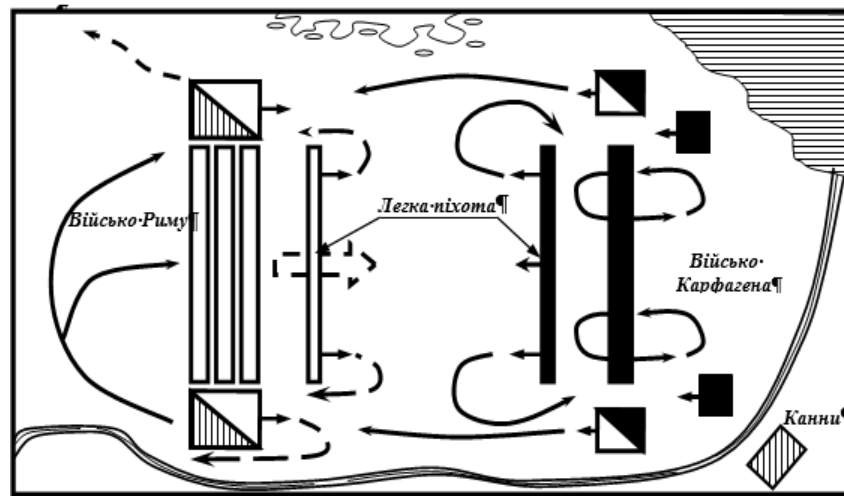

Рисунок 15 - Битва при Каннах у 216 р. до н. е. (перше положення)

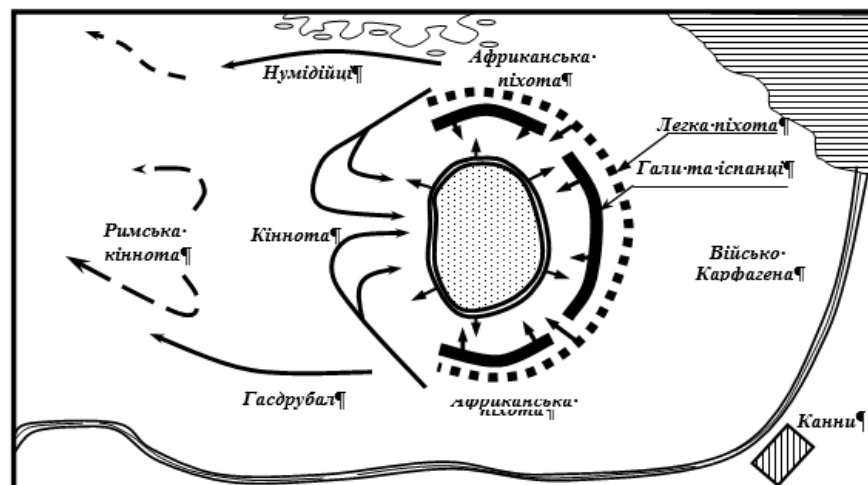

Рисунок 16 - Битва при Каннах у 216 р. до н. е. (друге положення)

На початку III ст. до н.е. в римській армії складається принципово новий, на відміну від фаланги, маніпулярний бойовий порядок (Рисунок 17).

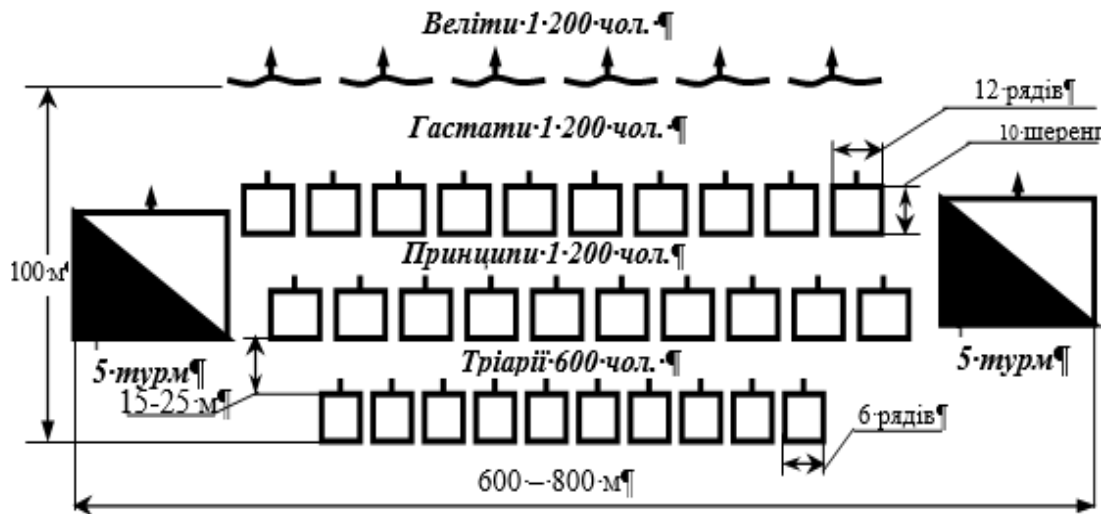

Рисунок 17 - Маніпулярний бойовий порядок римського легіону

Легіон, як основний тактичний підрозділ, шиковався у три лінії маніпулів. Першу лінію складали 10 маніпулів гастатів, по 120 осіб у кожній, другу – 10 маніпулів принципів тієї ж кількості і третю лінію – 10 маніпулів тріаріїв по 60 осіб в кожній. Реконструкція озброєння римських легіонерів розміщена на Рисунок

Маніпули утворювали міні-фаланги глибиною 10 і 6 шеренг. Інтервал між сусідніми маніпулами дорівнював їх фронту, маніпули другої і третьої ліній займали місце напроти проміжків між маніпулами попередньої лінії, так що у випадку необхідності могли посунутись вперед і утворити суцільний фронт, як у фаланзі, або стати позаду попередньої лінії і створити колони чи каре. Легкоозброєні піхотинці, веліти, розподілялись по 40 осіб між маніпулами і першими починали бій, а потім займали місце у проміжках між ними. Належні до кожного легіону 10 турм вершників прикривали її фланги.

Наприкінці II ст. до н.е. нижчою тактичною одиницею стає когорта з 600 воїнів, яка вже могла виконувати самостійні дії в ході бою. Відповідно змінюється бойовий порядок: першу лінію складають 4 когорти, другу і третю – по три (Рисунок18).

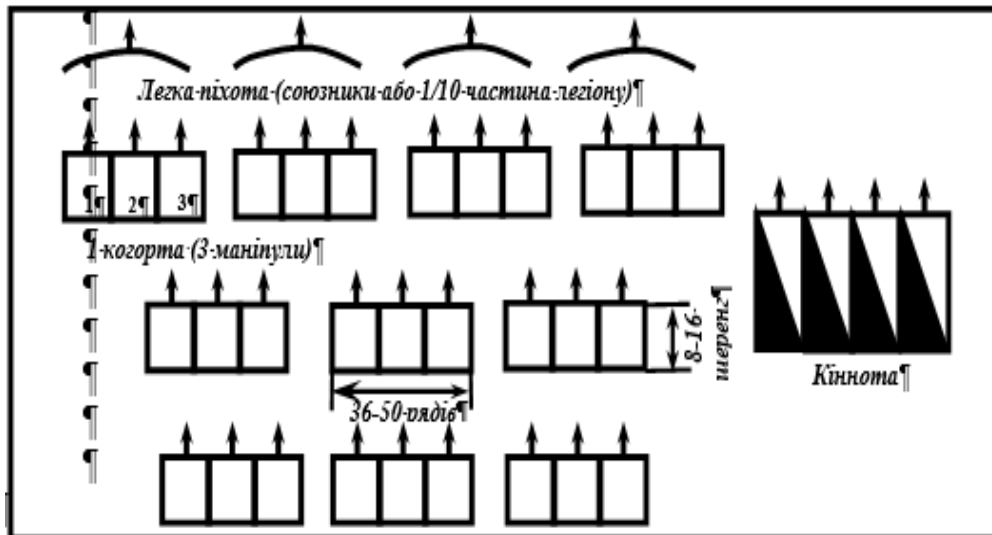

Рисунок 18 - Когортальний бойовий порядок римського легіону (I ст. до н. е.)

Розташування та завдання легкої піхоти та кінноти залишаються тими ж.

Найбільш повно характерні риси воєнного мистецтва армії Давнього Риму проявилися у походах відомого полководця Юлія Цезаря.

Військова діяльність Юлія Цезаря розпочалася в 57 р. до н. е. в ході Галльської війни, яка продовжувалася близько десяти років. Римська армія, якою керував Цезар, розгромила війська галлів і підпорядкувала галльські племена Риму. В ході війни Цезар двічі форсував зі своєю армією протоку Ла-Манш і висаджувався на берегах Британії.

У 49 р. до н. е. Цезар відмовився виконати наказ римського сенату щодо розпуску підлеглих йому військ і розпочав похід на Рим. Захопивши владу і встановивши свою диктатуру, Цезар вирушив на Балкани проти армії Помпея – іншого претендента на пост римського диктатора. Битва між військами Цезаря і військами Помпея відбулася в 48 р. до н. е. під Форсалом.

У цій битві зіткнулися дві однотипні римські армії. Помпей мав більш ніж подвійну перевагу і планував фланговим ударом своєї кінноти притиснути війська Цезаря до річки, оточити їх і знищити. Цезар розгадав замисел Помпея і розташував на відкритому фланзі свій сильний резерв – шість когорт найкращих воїнів. Битва розпочалася наступом військ Помпея. Його кіннота атакувала правий фланг бойового порядку військ Цезаря, але потрапила під контрудар резервних когорт Цезаря і була вимушена відступати. Атака резервних когорт була підтримана кіннотою. Її удар і завершив розгром військ Помпея. Отже, виділення, а потім і своєчасне застосування потужного тактичного резерву дозволили Цезарю в битві під Форсалом здобути перемогу над противником, який чисельно переважав (Рисунок 19) [20, 27, 32].

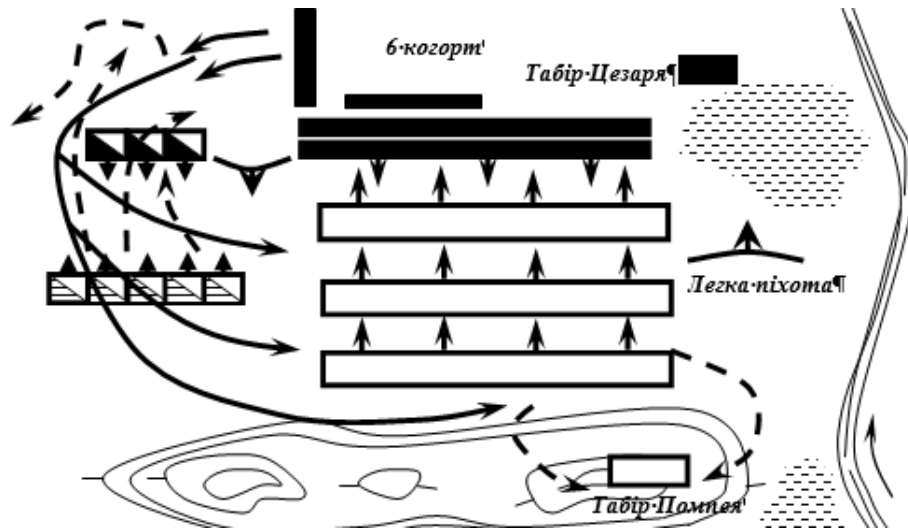

Рисунок 19 - Битва біля Форсали у 48 р. до н. е.

На жаль, період занепаду і гибелі рабовласницьких держав характеризувався відходом від здобутків військового мистецтва попередніх часів. Уже у III ст. римські полководці стали нехтувати когортальним бойовим порядком, шикували свої строї фалангоподібно.

Таким чином, в епоху Стародавнього світу виникли перші держави, зародилися армії, розпочалися війни, склалися елементарні форми і способи їх ведення.

Виникнувши як атрибут влади, армія пройшла шлях розвитку від рабовласницького ополчення до постійної найманої армії. Основними родами військ в епоху рабовласництва стали піхота і кіннота. На озброєнні війська знаходилася найпростіша бойова техніка, яка протягом цього часу вдосконалювалася.

У чисельних війнах рабовласницьких держав народилося і набуло розвитку військове мистецтво. Його еволюцію визначали економіка рабовласницьких держав, характер війни, склад і рівень бойової підготовки армії, здібності полководців.

Для стратегії полководців стародавнього світу було характерним врахування своїх економічних, політичних і воєнних можливостей, а також можливостей противника, вмілий вибір напрямку головного удару і часу його нанесення, цілеспрямованості й наполегливості у досягненні поставлених цілей, раптовість і рішучість дій.

Армії рабовласницьких держав застосовували різні форми стратегічних дій: наступ і контрнаступ, оборону і відступ. Розвиток тактики йшов шляхом удосконалення бойового порядку військ на полі бою, покращання прийомів організації і здійснення взаємозв'язку різних родів військ і способів управління військами.

Контрольні питання

1. У який період історії з'являються війни та зароджуються збройні сили?
2. Які роди військ були притаманні найдавнішим державам стародавнього Сходу?
3. Що було головною ударною силою в арміях держав стародавнього Сходу?
4. Дайте характеристику озброєнню воїнів держав Міжріччя, стародавнього Єгипту, Хетського царства та Ассирії.
5. Чим характеризувалася стратегія держав стародавнього Сходу?
6. Які тактичні прийоми виникли в державах стародавнього Сходу?
7. У якій державі стародавнього Сходу виникає кіннота як рід військ?
8. Які тактичні прийоми були застосовані хетами у битві при Кадеші 1312 р. до н. е.?
9. Яка держава стародавнього Сходу характеризувалася високим рівнем організації та проведення заходів інженерного забезпечення?
10. У чому полягає сутність міліційного комплектування війська у державах Стародавньої Греції?
11. Охарактеризуйте бойовий порядок давньогрецьких військ «фаланга».
12. Коли відбулася битва при Марафоні?
13. Який новий тактичний принцип відкрив Епамінонд при організації битви біля Левктрів?
14. Що сприяло перемозі македонського війська над персами у битві при Гавгамелах (331 р. до н. е.)?
15. У результаті якого маневру карфагенський полководець Ганнібал переміг римське військо у битві при Каннах 216 р. до н. е.?
16. Що було основним тактичним та адміністративним з'єднанням у Стародавньому Римі?
17. Чим давньоримський маніпулярний бойовий порядок відрізняється від когортального?
18. Завдяки чому давньоримський полководець Юлій Цезар у битві при Форсали 48 р. до н. е. переміг противника, який чисельно переважав?
19. Шляхом порівняння з'ясуйте переваги та недоліки суцільного та розчленованого бойового порядку?

ТЕМА 2 РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА У ВІЙНАХ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Вступ.

Епоху середньовіччя характеризує така суспільно-економічна формація, як феодалізм. Як нова суспільно-економічна формація феодалізм прийшов на зміну рабовласницького ладу, а в тих країнах, де рабовласницького строю не було, – на зміну первіснообщинного ладу.

Для феодалізму, так само як і для рабовласницького суспільства, характерні часті війни. Різноманітність шляхів переходу народів до феодалізму і виникнення феодальних держав відзначалися великою кількістю форм організації феодальної армії, її озброєння, а також відмінністю способів збройної боротьби.

Уся історія середньовіччя в Західній Європі поділяється на три періоди:

- раннє середньовіччя, яке характеризується формуванням феодальних відносин (VI – XI стст.);
- розвинуте середньовіччя, яке характеризується розвинутими феодальними відносинами (XII – XV стст.);
- пізнє середньовіччя, яке характеризується занепадом феодальних відносин (XVI – XVII стст.)

Кожному з цих періодів притаманні особливості економічного і політичного устрою феодальних держав, різноманітність форм воєнної організації і характерні риси військового мистецтва.

Через певні соціально-економічні причини перехід від одного періоду феодалізму до іншого в усіх країнах відбувався неодноразово. Тому при вивченні збройних сил і військового мистецтва у тій чи іншій державі необхідно враховувати особливості її історичного розвитку.

ЗАНЯТТЯ 1 Характеристика збройних сил держав середньовіччя

Способи комплектування, озброєння і організація армій середньовічних держав у різні періоди феодалізму і в різних державах були неоднаковими. Вони визначалися економічними умовами і політичним устроєм цих держав, їх зовнішньою політикою, національними особливостями і традиціями їх народів.

Перший період середньовіччя характеризувався відносно низьким рівнем виробничих сил, наявністю значних пережитків первісних і рабовласницьких відносин. Для цього періоду характерна широка участь у війнах народного ополчення, особливо коли метою війни було відбиття зовнішнього нападу і боротьба з противником, який загрожував безпеці держави.

З посиленням процесу розкладання родових відносин, з появою крупних земельних володінь і покріпаченням селян народне ополчення стало малоефективним, оскільки не могло залишатися опорою феодальної влади. У цей період навколо вождів племен, королів і князів почали створюватися постійні військові загони (дружини), які стали опорою феодалів. Перевагу стали надавати королівській дружині і дружинам крупних землевласників. Дружинники за службу отримували від короля у довічне безоплатне користування землею.

Для того, щоб розширити базу комплектування феодалських дружин і закріпити свою владу над великими феодалами – васалами, у Західній Європі з VIII ст. королі припинили віддавати безоплатно землю своїм підданам, а стали надавати її з умовою, яка зобов'язувала їх завжди бути напоготові взяти участь у війні разом зі своєю дружиною за наказом короля (Рисунок 20).

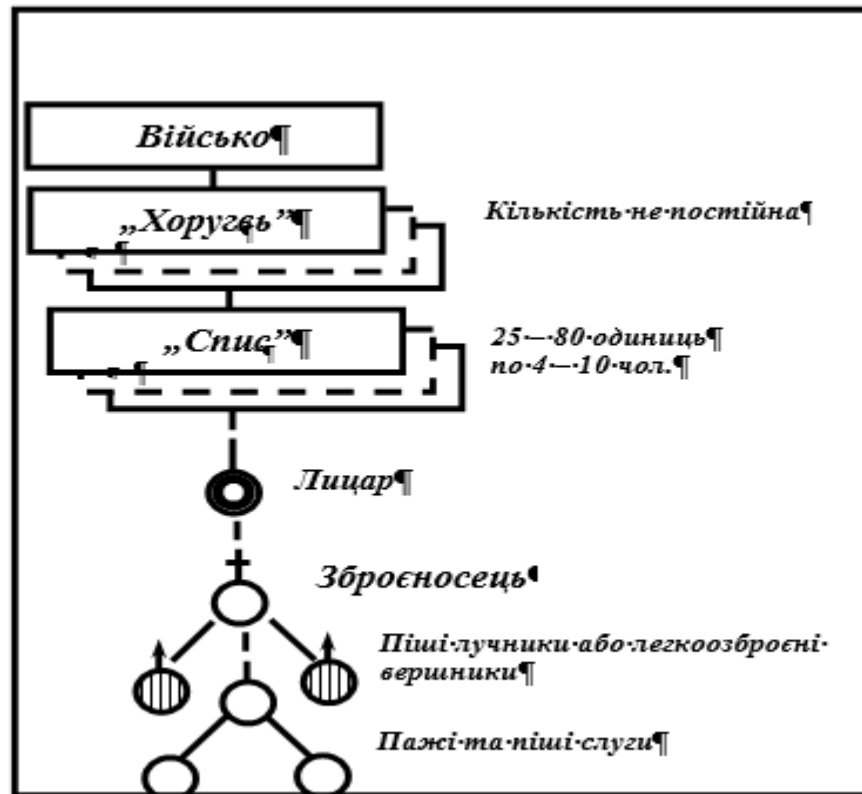

Рисунок 20. Організаційна структура лицарського війська X – XIV стст.

На таких же умовах крупні землевласники наділяли землями дрібних феодалів. Це становило основу феодалського ополчення, яке базувалося на засадах феодалського землеволодіння. Удосконалення захисного озброєння привели до того, що піший воїн був не здатним пересуватися в ньому.

Феодалське ополчення як форма військової організації являло собою механічне поєднання збройних загонів крупних феодалів, які прагнули до незалежності від королівської влади.

На початок X ст. головним родом феодалської армії є важка кіннота, а піхоті відводиться допоміжна, другорядна роль. Внаслідок цього її чисельність різко скорочується.

Соціально-політичні зміни в житті феодалського суспільства викликали зміни і в організації, озброєнні та підготовці збройних сил. Феодалське ополчення перестало бути опорою королівської влади. Тому, починаючи з

XV ст., королі стали звільнятися від ненадійного війська крупних феодалів і створювати власне військо шляхом наймання ремісників та селян, які розорилися.

Подальший розвиток ремісницького виробництва та зацікавленість городян у зміцненні королівської влади сприяли розширенню виготовлення озброєння і спорядження більш високої якості і в значно більшій кількості. Кошти на утримання армії і на озброєння надавали городяни. Наприкінці XV ст. найманство стало основним способом комплектування феодалного війська у Західній Європі. Це військо ще не було постійним і набиралося зазвичай тільки на період бойових дій через відсутність у центральній владі достатніх коштів для їх постійного утримання.

Найбільш значною подією в розвитку армій феодалних держав стало поява в XIV ст. вогнепальної зброї. Перші артилерійські гармати виготовлялися кустарним способом, вони не мали лафету, заряджалися з дула, стріляли кам'яними ядрами (Рисунок 21).

Рисунок 21 - Перший зразок гармати середини XIV ст.

Скорострільність їх була вкрай низькою – 2 – 4 постріли на день. Ручна вогнепальна зброя з'явилася у XV ст.; вона отримала назву – «ручниця» або «аркебуза». Її вага становила 15 – 20 кг, а дальність стрільби – до 150 – 200 м (Рисунок 22).

Рисунок 22 - Воїн XV ст., який озброєний ручницею

На початку XVI ст. вогнепальна зброя набула загального визнання. У цей час розробляються гармати на колісних лафетах, дальність їх стрільби досягає вже 500 м, а скорострільність – 10 – 12 пострілів на день. З'явилися важкі гармати – мортири, які стріляли розривними снарядами і мали нависну траєкторію стрільби. Роль артилерії зросла, вона стала застосовуватися не тільки під час оборони фортець, але й при їх облозі, а починаючи з Грюнвальдської битви (1410 р.) – і в польових битвах.

На початку XVI ст. замість важкої і недосконалої аркебузи з'явився мушкет, який мав спочатку гнотовий, а потім гнотово-кремінний запал. Він являв собою гладкоствольну рушницю, яка заряджалася з дульної частини, важила до 8 – 10 кг і мала дальність стрільби до 250 м. Кулі мушкета вагою близько 50 г пробивали найтовщі лицарські лати. Для більшої влучності при веденні вогню з мушкета використовували спеціальну підставку.

Головним родом військ у західноєвропейських найманих арміях була піхота. Якщо в XI ст. піхота була однорідною і складалася в основному з пікінерів, то в XVI ст., з появою вдосконалених мушкетів, до її складу стали входити і мушкетери.

З виникненням удосконаленої вогнепальної зброї в Західній Європі настав кінець пануванню важкої лицарської кавалерії.

З'явилася більш легка кірасирська кіннота, на озброєнні якої були пістолети, палаші і кіраси і яка в залежності від обстановки могла діяти в пішому і кінному строю. Драгуни, які являли інший вид кінноти, були озброєні палашем та мушкетом. З ліквідацією феодалної роздрібненості і створенням централізованих держав загальне керівництво збройними силами зосереджується в руках короля. У ході війни армію очолював сам государ або призначений ним полководець. На Заході в цей період замість лицарських формувань з'являються полки і роти, а потім і батальйони. Але до кінця XVI ст. цей розподіл мав лише адміністративне значення.

ЗАНЯТТЯ 2 Розвиток військового мистецтва в часи середньовіччя

2.2.1. Війни та військове мистецтво у ранньому середньовіччі

Епоха середньовіччя відзначалася великою кількістю війн. Особливо багато значних за масштабом війн було в період формування феодалних відносин і створення ранньофеодальних держав. Ці війни велися за об'єднання окремих племен і народів, а також проти агресивних країн, які постійно загрожували молодим феодалним державам.

Через низьку щільність населення і певну розосередженість основних об'єктів збройної боротьби ці війни мали великий просторовий розмах і відрізнялися, як правило, значною тривалістю.

Військове мистецтво у війнах ранньофеодальних держав майже не відрізнялося від військового мистецтва періоду рабовласництва. Битва зазвичай розгорталася на обмеженій території і була короткочасною.

У бойових порядках піхоти знову переважають лінійні шиккування у вигляді глибокої фаланги, зростає значення дистанційних засобів ведення бою, зокрема – використання великої кількості лучників. Тактика зводиться до фронтального удару. В той же час, збільшується значення кінноти, яка поступово набуває характеру вирішального чинника в битві. Поєднання піхоти та кінноти в бойових порядках стає нагальною проблемою військового мистецтва.

Військам найпотужнішої держави часів раннього середньовіччя – Візантійської імперії доводилось протистояти частим вторгненням кочових племен з їх переважаючою роллю кінноти. Тому там склалися особливі бойові порядки. Кіннота шикувалася в 3 лінії: першу лінію складали підрозділи вершників на деякій відстані один від одного, глибиною 4 – 5 шеренг, з важко озброєними – катафрактаріями в перших двох шеренгах (Рисунок 23).

Рисунок 23 - Візантійська важка кіннота (катафрактарії) IX – X стст.

Трохи позаду обох флангів розміщувались кінні лучники, головне завдання яких полягало в перешкоджанні противнику здійснити флангові охоплення. Вони могли діяти в суцільних або розсипних порядках. Другу лінію, до 1/3 всіх сил, утворювали декілька підрозділів кінноти, що знаходились на відстані польоту стріли один від одного. Проміжки між ними займали легкі вершники. Третя лінія з декількох підрозділів легких вершників призначалась для протидії можливому глибокому охопленню флангів та виходу до тилу. Візантійська піхота стала відроджуватися тільки наприкінці періоду раннього середньовіччя (Рисунок 24).

Рисунок 24 - Візантійська піхота IX – X стст.

Саме завдяки своїй потужній армії з її уніфікованим озброєнням, чіткою організаційно-штатною структурою, досконалою системою навчання та виховання, підготовленими командирськими кадрами, Візантійській імперії тривалий час вдавалось залишатися наймогутнішою державою раннього середньовіччя.

Не зважаючи на занепад військового мистецтва в часи Раннього Середньовіччя, все ж таки можна навести приклади його розвитку у деяких битвах. Так арабська експансія в Західну Європу була зупинена перемогою армії Франкської держави в битві біля міста Пуатьє у 732 р. Військо франків складалося, головним чином, з піхоти, яку підтримувала важка кіннота (Рисунок 25).

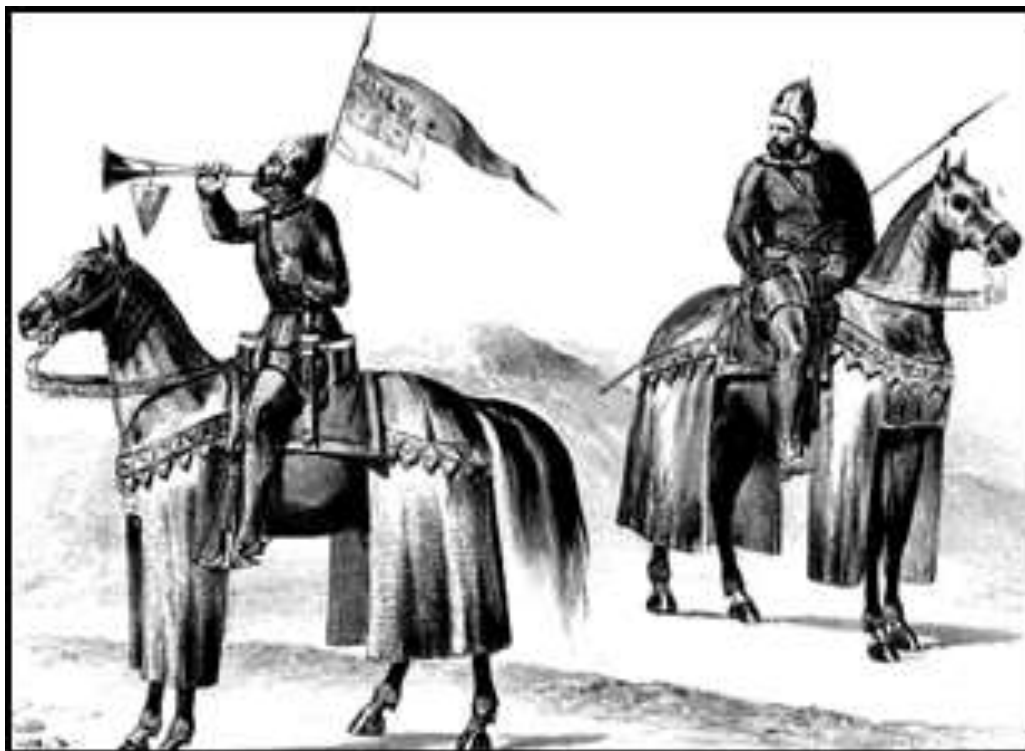

Рисунок 25 - Франкська важка кіннота

Франками керував полководець Карл Мартелл. У цій битві на боці арабів діяла чисельна берберська легка кіннота, яка налічувала до 30 тис. воїнів (Рисунок 26).

Рисунок 26 - Арабська легка кіннота

Франкська піхота відбила атаки арабської кінноти, яка була потім відкинута важкоозброєною кавалерією. Загони франкської піхоти були вишикувані клиноподібним бойовим порядком, що було новим у військовому мистецтві того часу. Такий бойовий порядок піхоти сприяв розчленуванню легкої кінноти арабів і її подальшому знищенню кавалерією франків (Рисунок 27).

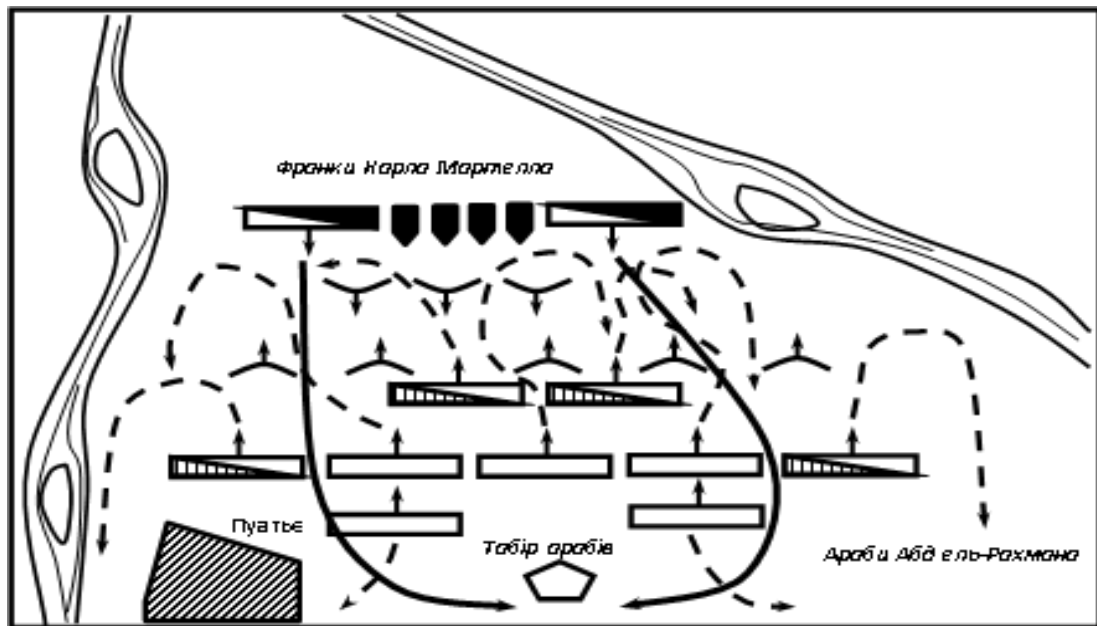

Рисунок 27 - Битва біля Пуатьє 4 жовтня 732 р.

2.2.2. Війни та військове мистецтво у розвинутому середньовіччі

На рубежі XI – XII стст. у зв'язку з розпадом ранньофеодальних держав на більш дрібні, настав період, який характеризувався великою кількістю міжусобних війн. Війни між державами і поміж крупних феодалів велися майже безперервно. Але великі битви були рідким явищем. Боротьба розгорталася за окремі важливі пункти і велася як і раніше впродовж тривалого часу.

Найбільш типовими об'єктами нападу були такі військово-оборонні споруди, як фортеці, замки, монастирі. Боротьба за них велася шляхом тривалої облоги, рідше феодальні війська застосовували штурм. Під час облоги використовувалися різноманітні металеві машини, стінобитні тарани, облогові башти, а при штурмі – підкопи й підриви, штурмові драбини.

Лицарське військо шикувалося в бойові порядки, які мали назву «частокіл» та «клин» (Рисунок 28).

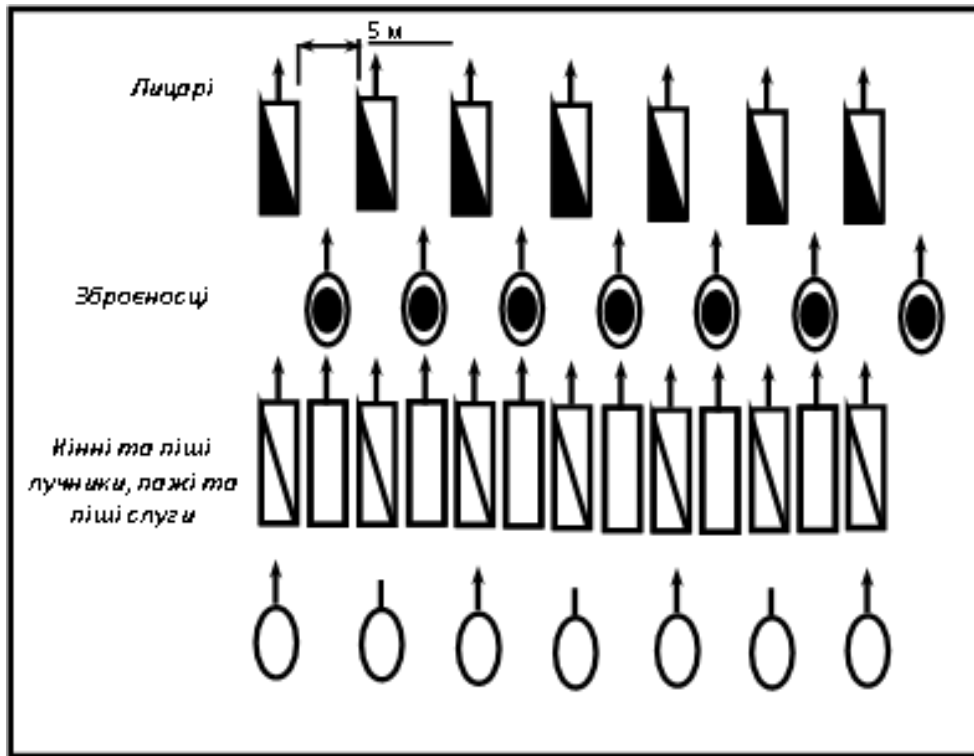

Рисунок 28 - Бойовий порядок лицарського війська X – XIV стст.
«частокіл»

Проте лицарські строї зберігалися лише до початка бою, потім вони являли собою окремі поединки лицарів. Такі битви були нетривалими (2-4 години) і не відрізнялися великою запеклістю. У найбільш великих битвах втрати досягали від декількох десятків до декількох сотень чоловік.

У той же час, не зважаючи на домінування рицарської кінноти в військах більшості європейських держав, піхота не тільки не втрачає свого значення, але й поступово відроджується. Першочергово це пов'язано з розвитком міст як осередків ремесел та торгівлі. У боротьбі з великими феодалними сеньйорами міста опирались на піші міські ополчення з ремісників, добре організовані та озброєні і здатні протистояти важкій лицарській кінноті. Так трапилось у 1302 р. біля міста Куртре, де зійшлися ополчення повсталих фламандських міст і французьке військо. Фламандська армія налічувала близько 15 тис. піхотинців, тоді як французи мали 7,5 тис. вершників, з яких 2,5 тис. склали лицарі (Рисунок 29), і численну найману піхоту.

Рисунок 29 - Кінні лицарі XIV ст.

Фламандці обрали зручну для оборони позицію біля міста, на місцевості, що була з усіх боків оточена річкою, струмком із заболоченими берегами та штучним каналом. Військо вишикувалося в одну лінію, глибиною в декілька шеренг, попереду якої зайняли місце лучники та арбалетники (Рисунок 30).

Рисунок 30 - Арбалетники XIV ст.

Бойовий порядок французів складався з колон важкої кінноти та розміщених попереду арбалетників. Битва почалась з інтенсивного обстрілу фламандського бойового порядку (Рисунок 31).

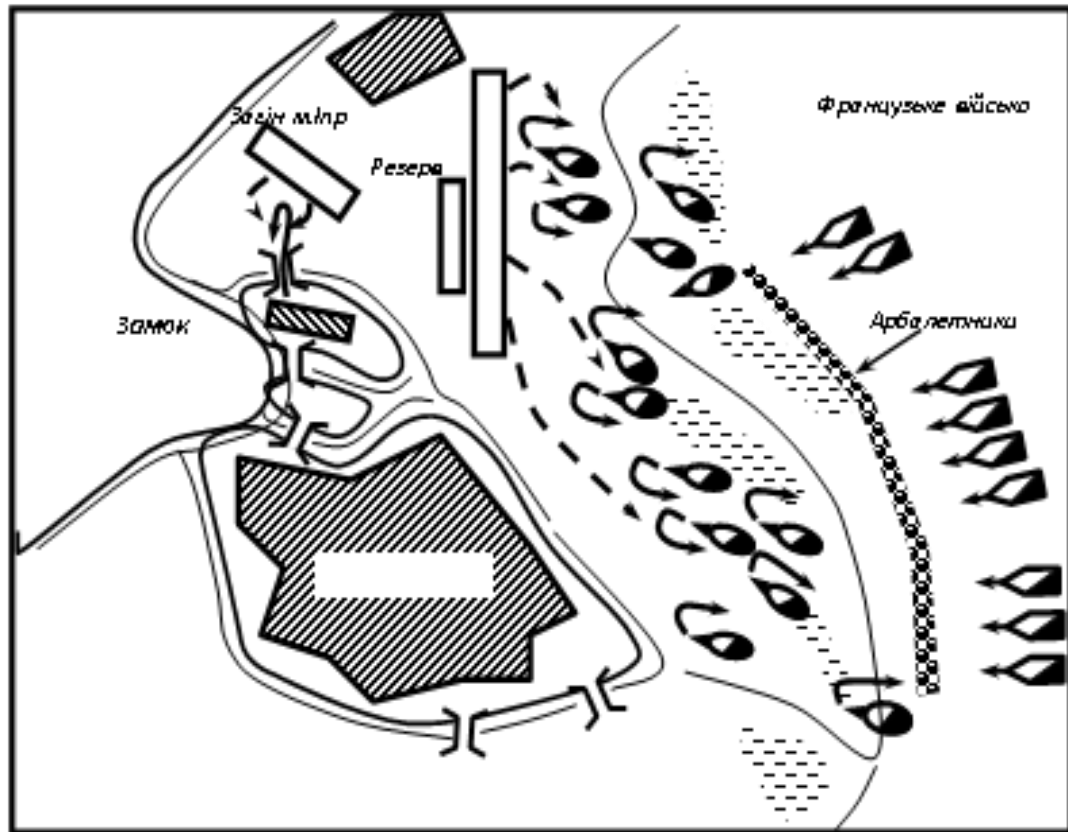

Рисунок 31 - Битва біля Куртре 11 липня 1302 р

Фламандці стали відступати, але шикунання не змінили. Сприймавши це за відступ, французькі рицарі почали форсувати заболочений струмок, сподіваючись однією атакою вирішити справу. В той час, коли важкі лицарі долали болотисту місцевість, фламандська фаланга швидко посунула вперед і розпочала рукопашний бій, в якому на кожного рицаря приходилось декілька добре озброєних піхотинців. Великими зусиллями французам вдалося прорвати в центрі фламандський бойовий порядок, проте резервний загін швидко відновив становище. Розрізнені рицарі безжально винищувались ополченцями. Французи зазнали приголомшуючої поразки, втрати тільки серед рицарів склали близько 350 осіб.

2.2.3. Війни та військове мистецтво у пізньому середньовіччі

У часи пізнього середньовіччя переважна більшість війн велася з метою подолання феодальної роздрібненості й створення централізованих держав

або для припинення іноземного гноблення. Збройна боротьба набула більш рішучого характеру. Деяке збільшення чисельності армії, а також зміцнення матеріально-технічної бази війн розширили можливості військового мистецтва щодо впливу на досягнення цілей воєнних дій.

Вдосконалення озброєння свій вплив і на розвиток бойового порядку. Прикладами нового шиккування військ можуть служити угорський й іспанський бойові порядки.

Угорський бойовий порядок складався з двох колон пікінерів. В інтервалах і на флангах колон піхоти розміщувалася кавалерія. Увесь стрій кінноти і пікінерів оточувався 3 – 6 шеренгами аркебузерів або мушкетерів (Рисунок 32, 33).

Рисунок 32 - Пікінери кінця XV – XVI стст.

Рисунок 33 - Аркебузери кінця XV – XVI стст.

Шикунання угорським бойовим порядком зображено на Рисунок 34.

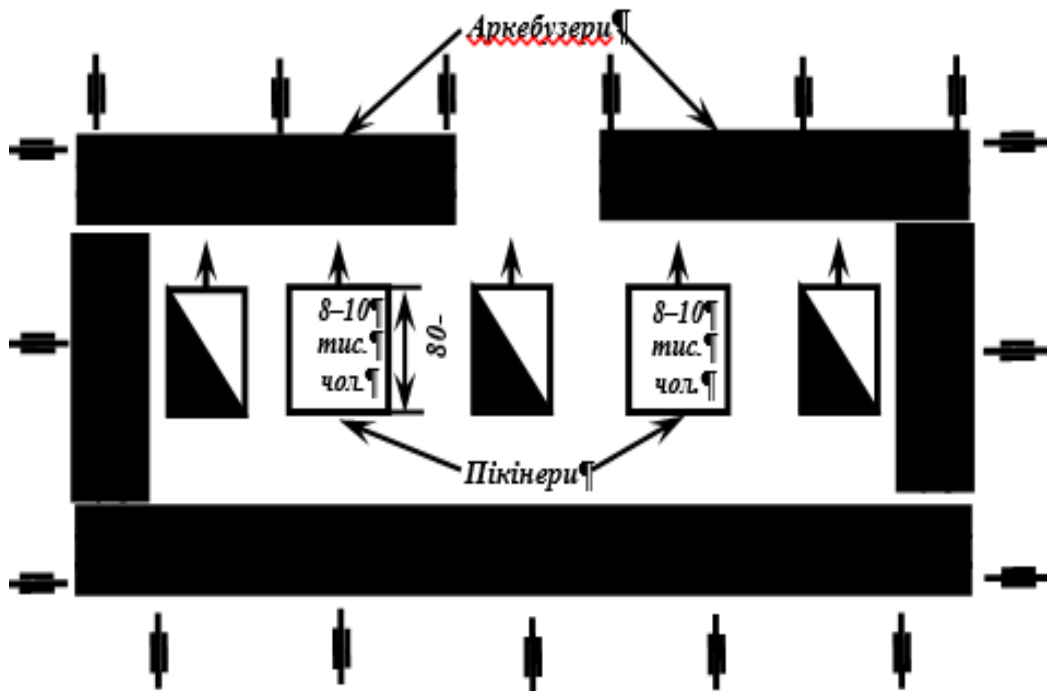

Рисунок 34 - Бойовий порядок „баталія” західноєвропейського війська кінця XIV – XV стст. (угорський)

Іспанський бойовий порядок складався з колон, які шикувалися у шаховому порядку. Мушкетери шикувалися в декілька шеренг навколо колони пікінерів. Цей бойовий порядок був більш рухливим ніж угорський (Рисунок 35).

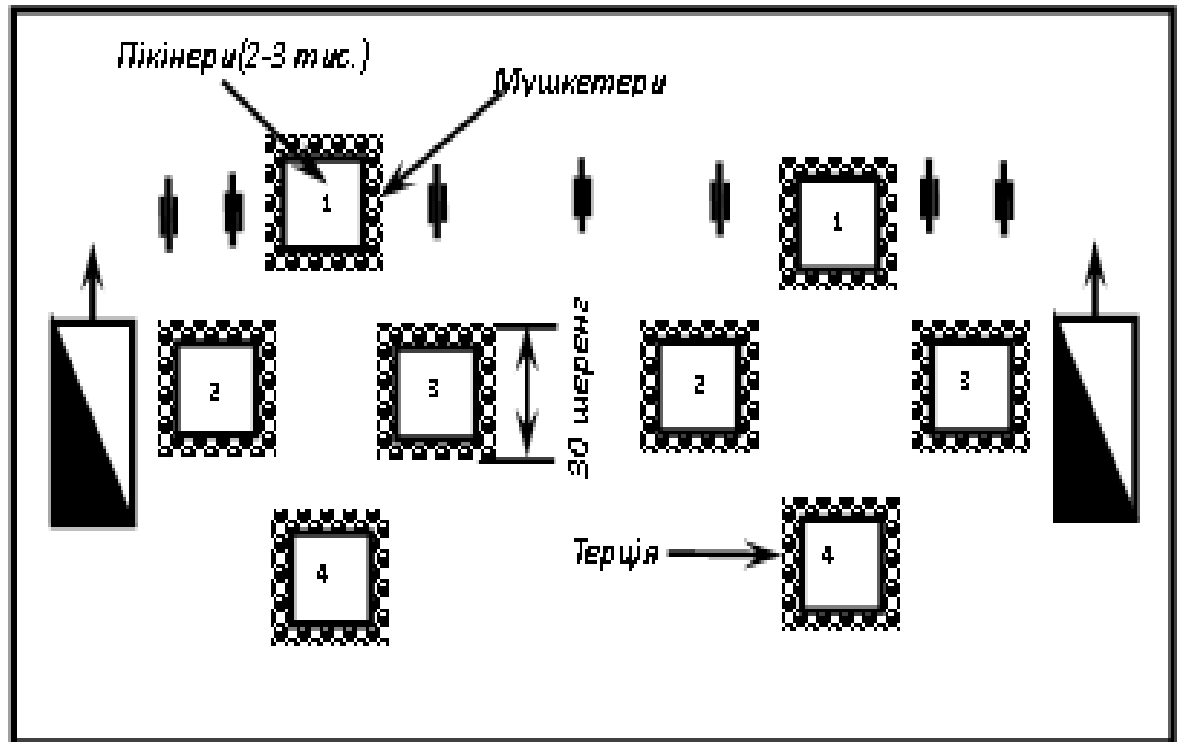

Рисунок 35 - Бойовий порядок „терція” західноєвропейського війська XVI – початку XVII стст. (іспанський)

Розвиток військового мистецтва продовжився під час Нідерландської буржуазної революції (1566 – 1609 рр.). Нідерландський бойовий порядок складався не з квадратних колон, як це було прийнято в інших країнах Західної Європи, а з декількох ліній у 5 – 10 шеренг углибину (Рисунок 36).

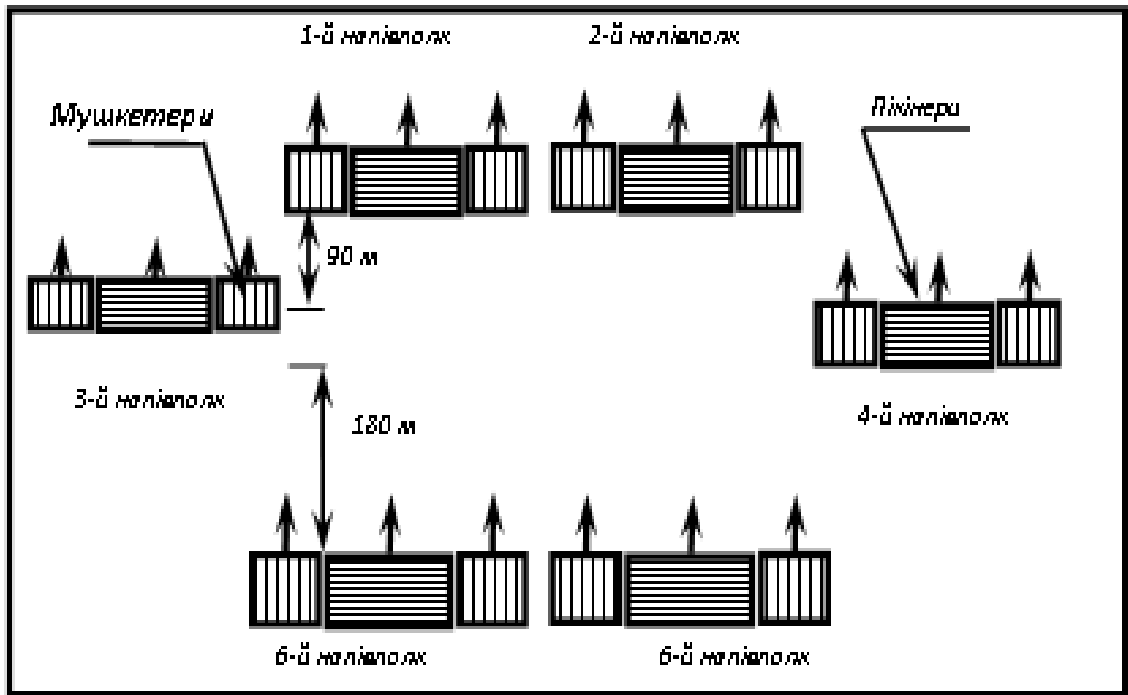

Рисунок 36 - Нідерландський бойовий порядок кінця XVI – початку XVII стст.

Використовуючи цей бойовий порядок, нідерландське військо, яке очолював полководець Мориц Оранський, перемогло іспанців у битві під містом Ньюпорт (1600 р.) (Рисунок 37).

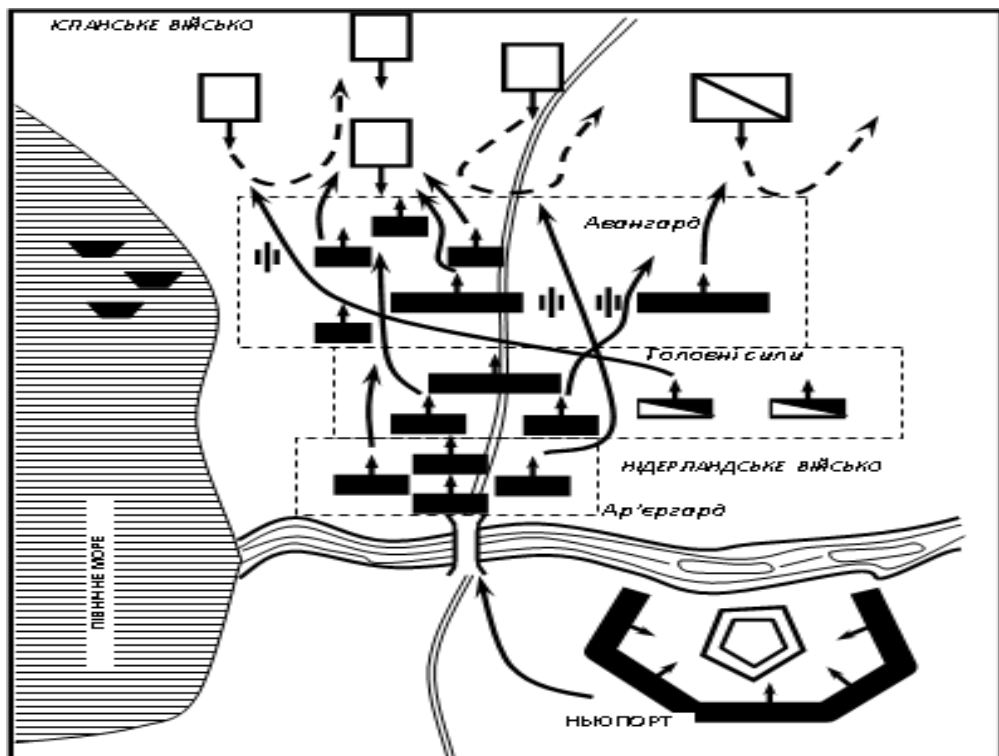

Рисунок 37 - Битва під Ньюпортом 2 липня 1600 р.

Нідерландський бойовий порядок відрізнявся від іспанського зменшенням глибини тактичних одиниць та подовженням лінії бойового зіткнення з противником. Використання такого шикування створювало умови для більш широкого використання нового типу ручної вогнепальної зброї – мушкету, який наприкінці XVI – початку XVII стст. практично у всіх країнах Західної Європи замінив громіздку аркебузу. У вказаний період основну вогневу міць бойових порядків європейських армій стали складати мушкетери (Рисунок38).

Рисунок 38 - Мушкетери початку XVII ст.

Контрольні питання

1. Які головні риси властиві військовій організації більшості європейських держав за доби раннього середньовіччя?
2. Чим визначається стратегія і тактика ведення бойових дій в Європі за доби раннього середньовіччя?
3. Які зміни у складі військ відбуваються з початком доби розвинутого середньовіччя і чим вони обумовлені?

4. Охарактеризуйте армію Візантійської імперії. Визначте, які фактори впливали на її озброєння, бойові порядки та способи комплектування.
5. Визначте бойові порядки і тактику рицарського війська.
6. Яку організаційну структуру мали збройні сили Давньоруської держави?
7. Охарактеризуйте стратегію давньоруського князя Святослава.
8. Як змінюється стратегія боротьби зі степовими кочовиками в Київській Русі і чим це було обумовлено?
9. Чим пояснюються зміни у засобах комплектування збройних сил у пізньому середньовіччі?
10. Охарактеризуйте розвиток бойових порядків європейських армій з появою та розповсюдженням вогнепальної зброї.
11. Які риси властиві стратегії та тактиці ведення бойових дій в епоху пізнього середньовіччя?

ТЕМА 3 РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА У ВІЙНАХ НОВОГО ЧАСУ

Вступ.

Історія нового часу характеризується складанням та розвитком капіталістичного способу виробництва. У вітчизняній історичній науці Англійську буржуазну революцію середини XVII ст. прийнято вважати умовним рубіжем між історією Середніх віків та історією Нового часу.

Історія Нового часу поділяється на два періоди. Перший період починається Англійською буржуазною революцією середини XVII ст. і триває до початку Франко-пруської війни 1870 – 1871 рр. Цей період характеризується пануванням мануфактурного, або домонополістичного капіталізму. Другий період починається 1871 р. і триває до 1918 р. – до кінця першої світової війни. В історичній науці він отримав назву періоду монополістичного капіталізму, або періоду імперіалізму. Іноді в сучасній військово-історичній науці його називають індустріальним періодом.

Буремне, але нерівномірне зростання капіталістичних відносин у різних країнах приводило до виникнення гострих протиріч між ними, які нерідко ставали причинами війн та конфліктів різної інтенсивності. Усе це служило причиною докорінних перетворень, які стосувалися будівництва збройних сил і способів ведення війни.

ЗАНЯТТЯ 1 Характеристика збройних сил мануфактурного періоду

Армії держав Західної Європи комплектувалися у XVII–XVIII стст. шляхом найму та рекрутування солдат. Однією з перших до нових засобів

формування збройних сил перейшла Швеція, де вже з часів короля Густава I (1523 – 1550 рр.) практикувались обмежені рекрутські набори з мешканців різних провінцій країни.

Офіцерські посади займали тільки представники правлячих станів, головним чином дворяни. Росія у XVII ст. перетворилася у феодально-абсолютистську державу та розпочала будувати регулярну армію та флот. На початку XVIII ст. у Російській імперії встановилася рекрутська система комплектування.

Перемога капіталістичних відносин привела до ліквідації найманої і рекрутської систем комплектування та встановлення загальної військової повинності. Вперше система загальної військової повинності була встановлена революційним урядом Франції у ході Великої французької буржуазної революції 1789 – 1794 рр. Згідно з цією системою всі здорові чоловіки віком від 20 – 21 років ставали військовозобов'язаними. Призвані до армії служили 5 – 7 років, а після цього звільнювалися у запас. Таким чином, військову підготовку отримувало більшість військовозобов'язаних, і країна була спроможна накопичувати резерви.

Наприкінці XVII – на початку XVIII стст. організація європейських армій набуває чіткої структури. Це значно полегшило керування військами як під час бойових дій, так і у повсякденному житті.

У XVIII – середині XIX стст. армії були озброєні гладкоствольними рушницями, пістолетами та артилерійськими гарматами. Практично вогонь з рушниць був ефективним на дистанціях 50 – 80 м. На початку XVIII ст. рушниці були оснащені штиками, що привело до поєднання можливостей вогнепальної та холодної зброї. Гармати полкової і польової артилерії вели вогонь ядрами на відстані до 2 км, а картеччю – до 200 м. У першій половині XIX ст. з'являються нарізні казнозарядні гвинтівки, у яких застосовувалися паперові гільзи.

Бойові можливості вогнепальної зброї різко зросли у другій половині XIX ст., коли машинна індустрія дозволила здійснити масовий випуск нарізних гвинтівок, револьверів та артилерійських гармат, які заряджалися з казенної частини.

У ході Громадянської війни в США (1861 – 1865 рр.) були вперше застосовані патрони з металевими гільзами та перші магазинні гвинтівки. Вогнепальна зброя стала доволі легкою, далекобійною та швидкострільною. За швидкострільністю, дальністю та влучністю вогню гвинтівка у 10 разів перевищувала гладкоствольну рушницю.

У артилерії ядро замінили конічним снарядом, що різко підвищило ефективність вогню. Замість важких чавунних гладкоствольних гармат та гаубиць з'явилися полегшені нарізні гармати з металевими лафетами,

клиновими та гвинтовими затворами. Дальність стрільби цих гармат досягла 5 – 6 км.

Великого значення у вдосконаленні вогнепальної зброї набув винахід наприкінці XIX ст. бездимного пороху. У цей же час на озброєнні армій усіх країн були прийняті магазинні гвинтівки, які мали скорострільність 10 – 12 пострілів за хвилину. Бойові можливості ручної вогнепальної зброї зросли приблизно у 10 разів, а в артилерії у 3 – 4 рази.

Велике значення для розвитку засобів збройної боротьби мав винахід парового двигуна (друга половина XVIII ст.), двигуна внутрішнього згорання (друга половина XIX ст.) та створення на їх основі паровоза, пароплаву, трактора та автомобіля. Значну роль відіграв розвиток таких нових засобів зв'язку, як телеграф (перша половина XIX ст.), геліограф та телефон (друга половина XIX ст.).

У XVII – другій половині XVIII стст. у більшості європейських країн була прийнята так звана п'ятиперехідна система постачання харчами. За цією системою війська повинні були мати при собі запас харчів на 5 діб. Тому вони не могли віддалятися від своїх магазинів далі ніж на 5 переходів. Тільки після перебазування магазинів та поповнення припасів з них війська могли продовжувати рух. У деяких арміях широко застосовувалися реквізиції – насильницьке вилучення харчів та фуражу у населення.

Проте потреби масових армій у матеріальному забезпеченні постійно зростали. Реквізиції та запаси магазинів уже не могли їх задовольнити. Органи тилу ще до початку воєнних дій зобов'язані були готувати мобілізаційні запаси зброї, боєприпасів, предметів спорядження, провіанту. Під час мобілізаційного розгортання та у ході війни постачання армії стало здійснюватися залізницею.

Управління військами як у мирний час, так і у ході війни характеризувалося жорсткою централізацією. У мирний час загальне керівництво армією здійснювалося монархом через військове міністерство, а у період воєнних дій – через придворну військову раду, особисто або через призначеного ним головнокомандувача. З середини XVIII ст. для управління військами на театрі воєнних дій при головнокомандувачі стали створюватися штаби (квартирмейстерства).

З збільшенням чисельності армії та розмахом воєнних дій керування армією значно ускладнилося. Головнокомандувач отримав велику свободу дій у виборі конкретних способів досягнення поставленої політико-стратегічної мети. Усі накази та розпорядження віддавалися через штаби, які стали створюватися не тільки при головнокомандувачі, але й при командувачах арміями, а наприкінці XIX ст. – при командирах з'єднань та частин.

У другій половині ХІХ ст. в усіх країнах Європи створюються генеральні штаби, основні функції яких полягали: у розробці стратегічних планів, організації розвідки, плануванні та забезпеченні заходів щодо мобілізаційного та стратегічного розгортання, підготовці резервів.

ЗАНЯТТЯ 2 Військове мистецтво у війнах мануфактурного періоду нового часу

3.2.1. Характерні риси військового мистецтва ХVІІІ ст.

Зародження масових постійних армій, вдосконалення організаційно-штатних структур та системи підготовки військ, винаходи нових видів озброєння вплинули на характер воєнних дій та на військове мистецтво. Поступово збройна боротьба набула широкого розмаху.

У період формування капіталістичних відносин аж до Великої Французької буржуазної революції війни ще не мали рішучого характеру і, як правило, були затяжними. Уряди та полководці багатьох європейських країн зазвичай берегли найману армію та ухилялися від генеральних битв. Основною метою війни вони ставили не розгром та знищення армії противника, а захоплення його території. Така форма ведення війни, не зважаючи на її пасивний характер, отримала назву «маневрової стратегії». Сутність маневрової стратегії зводилася до того, що полководці намагалися маневруванням своєї армії загрожувати комунікаціям та магазинам противника і тим самим примусити його залишити територію, на якій велися воєнні дії.

У ХVІІІ ст. нерідкими були війни, коли цілі кампанії проходили без битв. Щоб втримати територію, в вузлах комунікацій та на інших ключових позиціях будувалися фортеці, в яких створювалися основні запаси озброєння, боєприпасів, провіанту та фуражу, та сильні гарнізони для їх охорони та оборони.

Уміння будувати фортеці та вести боротьбу за їх утримання або оволодіння складало невід'ємну частину військового мистецтва. У фортецях розташовувалися рівномірно вздовж усього кордону основні сили армії тієї чи іншої держави. Таке розташування військ отримало назву «кордонного». Стратегія, яка передбачала рівномірне розташування сил уздовж кордонів або у районах бойових дій з метою пасивного утримання території або поступового витискання противника, мала назву кордонної.

З кордонною стратегією та стратегією маневрування пов'язана лінійна тактика, яка панувала практично у всіх європейських країнах до кінця ХVІІІ ст. Широке застосування лінійної тактики було обумовлено якістю особового складу та тактико-технічними характеристиками зброї тієї епохи.

Щоб одночасно ввести в дію найбільшу кількість рушниць, армії шикувалися для битви на рівній місцевості у 2 – 3 вузькі, витягнуті вздовж фронту лінії, кожна з яких складалася з 3 – 4 шеренг. Дистанція між лініями становила 50 – 200 кроків. Стрільба велася залпами: шеренгами, взводами та всією лінією. Бойовий порядок включав в себе усі три види військ: піхоту, кінноту та артилерію. У центрі бойового порядку розташовувалася піхота, на флангах поескадронно шикувалася кіннота. Гармати полкової артилерії займали позиції у лініях піхоти. Польова артилерія розташовувалася на флангах, на природних або штучних підвищеннях.

Прикладом одного з перших застосувань лінійної тактики є битва при Брейтенфельді. У вересні 1631 р. біля селища Брейтенфельд неподалік від міста Лейпциг зішлись шведсько-саксонська армія на чолі з королем Густавом Адольфом та імперські війська генералісімуса графа Тілі. Сили противників були майже рівними, по 32 – 34 тис. осіб з кожного боку. Шведська армія складалася зі шведських полків рекрутів та найманців, мала 117 гармат польової артилерії. В імперських військах переважали іспанські наймані бригади та було 28 важких облогових гармат (Рисунок 39).

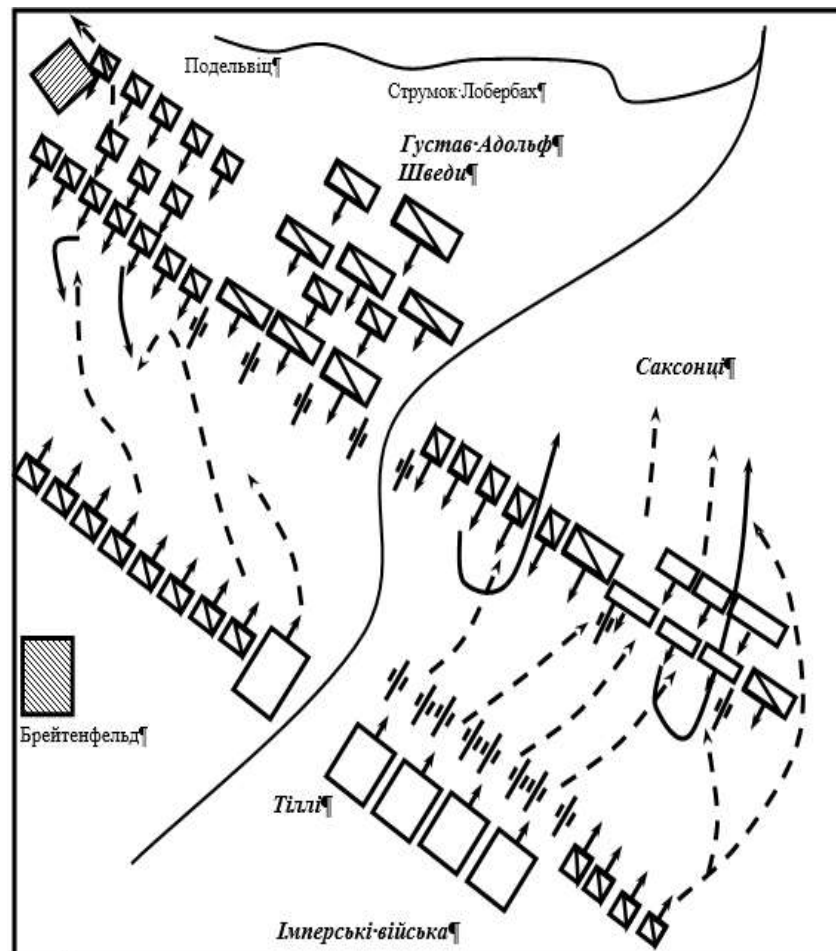

Рисунок 39 - Битва при Брейтенфельді (1631 р.)

Тіллі зайняв позицію на невисоких пагорбах, розмістивши в центрі піхоту, що вишикувалась іспанським бойовим порядком, на флангах – підрозділи важкої кінноти. Артилерія була зосереджена в центрі.

розосередив армію по фронту на три частини: центр; праве крило; ліве крило. Кожна з них мала дві лінії мушкетерів та пікінерів, глибиною в три шеренги кожна. Третю лінію складав піхотний та кінний резерв. Кіннота зайняла позиції по флангах, артилерія була зосереджена в центрі першої лінії.

Битва розпочалася бойовими діями на флангах. На своєму лівому фланзі саксонські загони в ході наступу зазнали великих втрат і відійшли, але й атаки імперських військ на правому фланзі були зірвані щільним вогнем шведських мушкетерів. Зважаючи на те, що фронт шведів виявився вужчим за імперський, Тіллі наказав кінноті охопити його з обох боків, а головний удар піхоти спрямував у центр позиції.

Щільні терції іспанців з відстані в 300 м були розстріляні шведською польовою артилерією, в той же час Густав з резервною кавалерією здійснив обхідний маневр і завдав раптового удару з тилу. Центр імперського бойового порядку був розгромлений, флангові угруповання кінноти залишили поле бою і Тіллі з залишками піхоти поспіхом відступив, кинувши всю артилерію [4, 32].

По іншому розгортались події в битві біля українського міста Полтави під час Північної війни 1700 – 1721 рр. між Росією та Швецією за оволодіння Прибалтикою. У квітні 1709 р. Карл XII почав тримісячну безрезультатну облогу міста Полтави. Під Полтаву підійшли російські війська на чолі з Петром I. На момент зіткнення Карл XII мав 36-тисячне шведське військо та 10-тисячний загін гетьмана Мазепи, тоді як у Петра була 42-тисячна армія та угруповання українських козаків нового гетьмана України Скоропадського, яке перекривало шлях можливого відступу шведів в західному напрямку.

Залишивши під Полтавою облоговий корпус, Карл XII рушив назустріч Петру I з 30 тис. війська при лише 4 гарматах, оскільки вимушений був залишити в таборі майже всю артилерію через відсутність боєприпасів. Натомість в розпорядженні Петра було 72 гармати.

Місце битви являло собою відносно вузьке дефіле між двома лісовими масивами. Петро наказав побудувати на березі річки Ворскли укріплений табір, а між лісами – польові укріплення – редути, шість з яких були розміщені поперек можливого напрямку просування шведів, чотири – вдовж. Редути оборонялись одним піхотним полком, по одній роті на кожному редуті. Кіннота частково прикривала редути з тилу, частково була зосереджена біля табору.

Уніч на 27 червня 1709 р. шведи почали наступ. Зустрівши вогонь з редутів, вони вимушені були розгорнути бойові порядки і атакувати лише

один полк. Права колона шведів під вогнем повздовжніх та поперечних редутів відійшла вбік, де була атакована і розбита угрупованням з п'яти драгунських полків та п'яти піхотних батальйонів росіян.

Зображення представників російських піхотинців та драгуна російської армії початку XVIII ст. розміщені на Рисунок 40, 41.

Рисунок 40 - Російські піхотинці початку XVIII ст.

Рисунок 41 - Російський драгун початку XVIII ст.

Разом з полтавським гарнізоном, що здійснив вилазку, генералу О. Меншикову вдалося захопити шведський табір. Між тим, шведська кіннота потіснила російську, а піхота, подолавши опір, захопила редути, але опинилась під фланговим вогнем з російського табору. З метою

перегрупування, Карл XII відтягнув свої війська до лісу. Побоюючись, що шведи ухлянуть від битви, Петро I вивів війська з табору в поле. Центр бойового порядку зайняли дві лінії піхотних батальйонів, глибиною в чотири шеренги кожна. Тактичний резерв склав гарнізон табору. Фланги були прикриті полками кінноти.

Шведи здійснили аналогічне шикування, але через втрати, яких вони зазнали на початку бою, їх друга лінія виявилась послабленою. Після обміну декількома залпами почалось фронтальне зближення армій. З відстані в 60 м противники перейшли до рукопашного бою. Водночас, російська кіннота потіснила шведську і почала флангове охоплення. Не стримавши удару, шведи, незважаючи на всі зусилля короля відновити порядок, почали відступ, що згодом перетворився на втечу (Рисунок 42) [31].

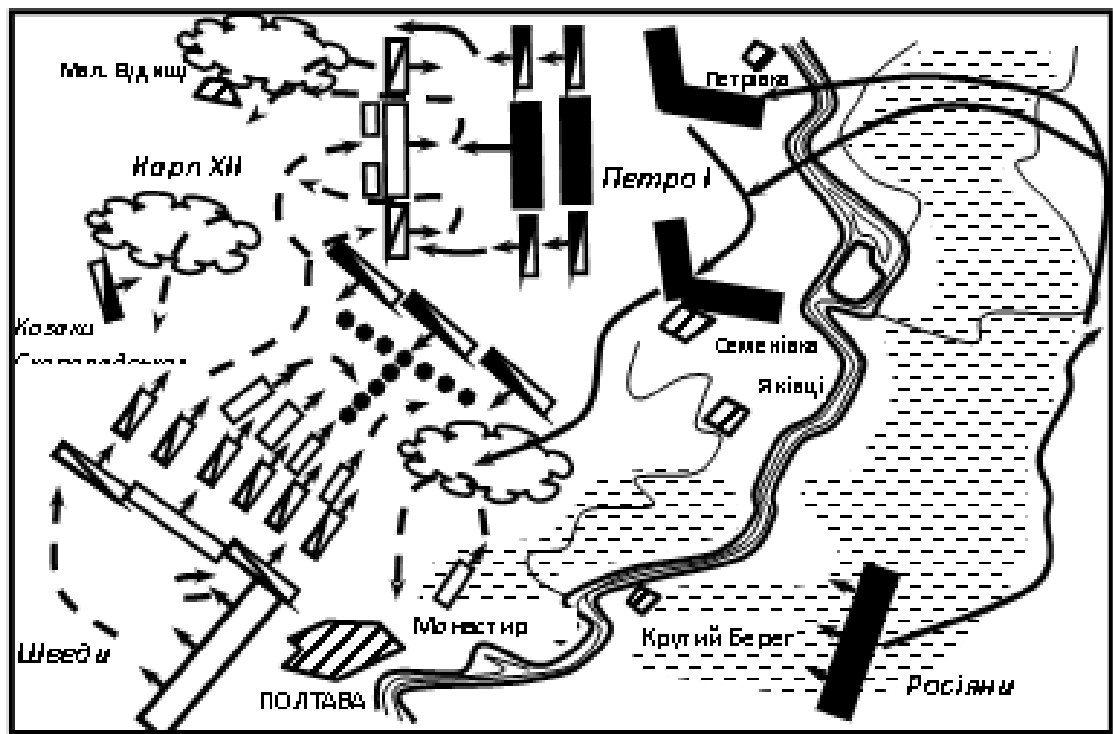

Рисунок 42 - Полтавська битва 27 червня 1709 р.

Для відбиття атаки кінноти противника піхотні частини російської армії шикувалися в бойовий порядок у формі великого квадрата – дивізійного каре по 75 чотирьохшереножних рядів з кожного боку. Артилерія та гренадерські підрозділи розміщувалися у кутах каре, а кіннота знаходилася у середині бойового порядку. Із зав'язуванням бою піхота та артилерія вогнем відбивала атаку противника, наносила йому втрат, а потім з-за піхоти висувалася кавалерія (Рисунок 43).

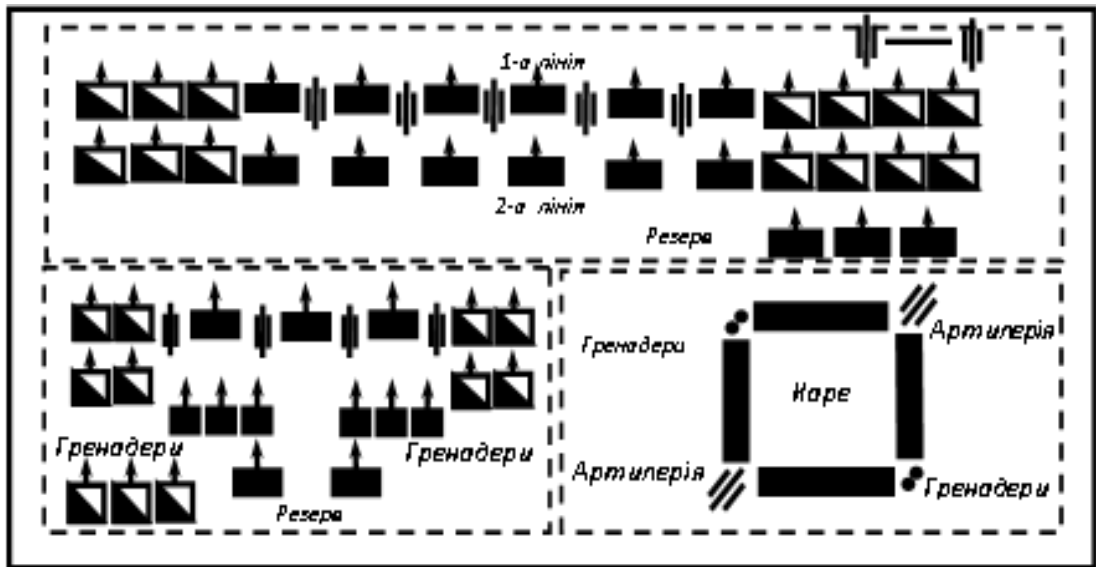

Рисунок 43 - Бойові порядки російської регулярної армії на початку XVIII ст.

Слабкими місцями лінійного бойового порядку були фланги. Бойова лінія піхоти могла вести тільки фронтальний вогонь та не могла протистояти удару з флангу. Цю особливість лінійного бойового порядку урахував та вміло застосовував прусський король Фрідріх II, який застосував у ряді битв так звану косу атаку, тобто не атаку паралельним фронтом, а під гострим кутом до лінії противника, у фланг до неї (Рисунок 44, 45) [27, 33]

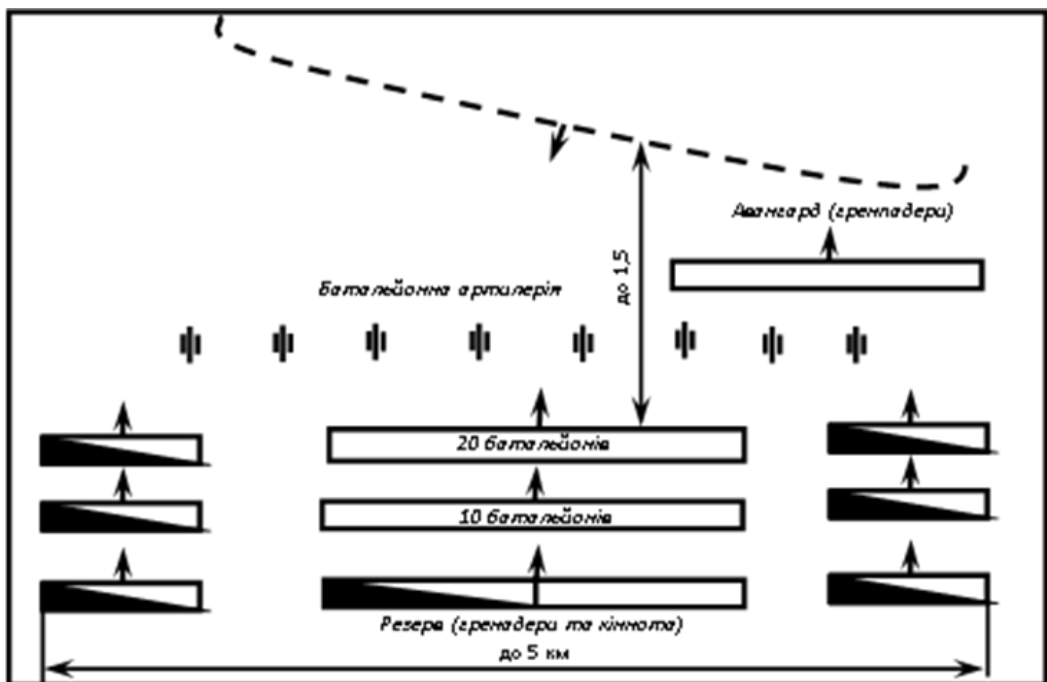

Рисунок 44 - Лінійний бойовий порядок прусських військ „коса атака” (XVIII ст.)

Рисунок 45 - «Коса атака» прусського авангарду (XVIII ст.)

Елементи нової тактики стали з'являтися у війні американського народу за незалежність 1775 – 1783 рр. проти колоніальних англійських військ. Лінійній тактиці англійців американські патріоти протиставили тактику розсипного строю. Рухомі загони повстанців, використовуючи ліси як укриття місцевості, раптово нападали на противника і вогнем рушниць вони сковували дії англійських військ, які були розгорнуті у лінії.

Нове у розвиток тактики приніс і російський полководець Олександр Васильович Суворов (Рисунок 46).

Рисунок 46 - О.В.Суворов (1730 – 1800)

У війнах проти Туреччини він відмовився від громіздких дивізійних каре та став широко застосовувати полкові, батальйонні та навіть ротні каре, які за рівнем рухомості та ударної сили стали наближатися до бойового порядку батальйонних колон. Яскравим прикладом застосування О. Суворовим нової тактики служить битва на річці Римнік 22 вересня 1789 р., яка відбулася під час Російсько-турецької війни 1787–1791 рр. У цій битві 25-тисячний загін російської армії переміг 100-тисячну турецьку армію, застосувавши нову ударну тактику. Бойовий порядок російських військ являв собою дві лінії батальйонних каре, які шикувалися у шаховому порядку. За піхотним строем розташовувалася кіннота, яка при штурмі турецьких укріплень займала проміжки між піхотними каре. Крім того О. Суворов мав ще й резервні каре, які він поступово вводив у бій.

Одним з перших О. Суворов запропонував денні штурми фортець, на відміну від багатоденних облог, які панували на той час. Так 11 грудня 1790 р. у ході Російсько-турецької війни (1787–1791 рр.) під його керівництвом був здійснений штурм турецької фортеці Ізмаїл, яка, після нетривалої артилерійської підготовки, була захоплена штурмом одночасно декількома колонами при вогневій підтримці флоту. У ході підготовки до штурму російські війська пройшли підготовку на спеціально обладнаному

інженерному містечку, яке повторювало рови, вали та стіни Ізмаїльської фортеці – на той час неприступної (Рисунок 47).

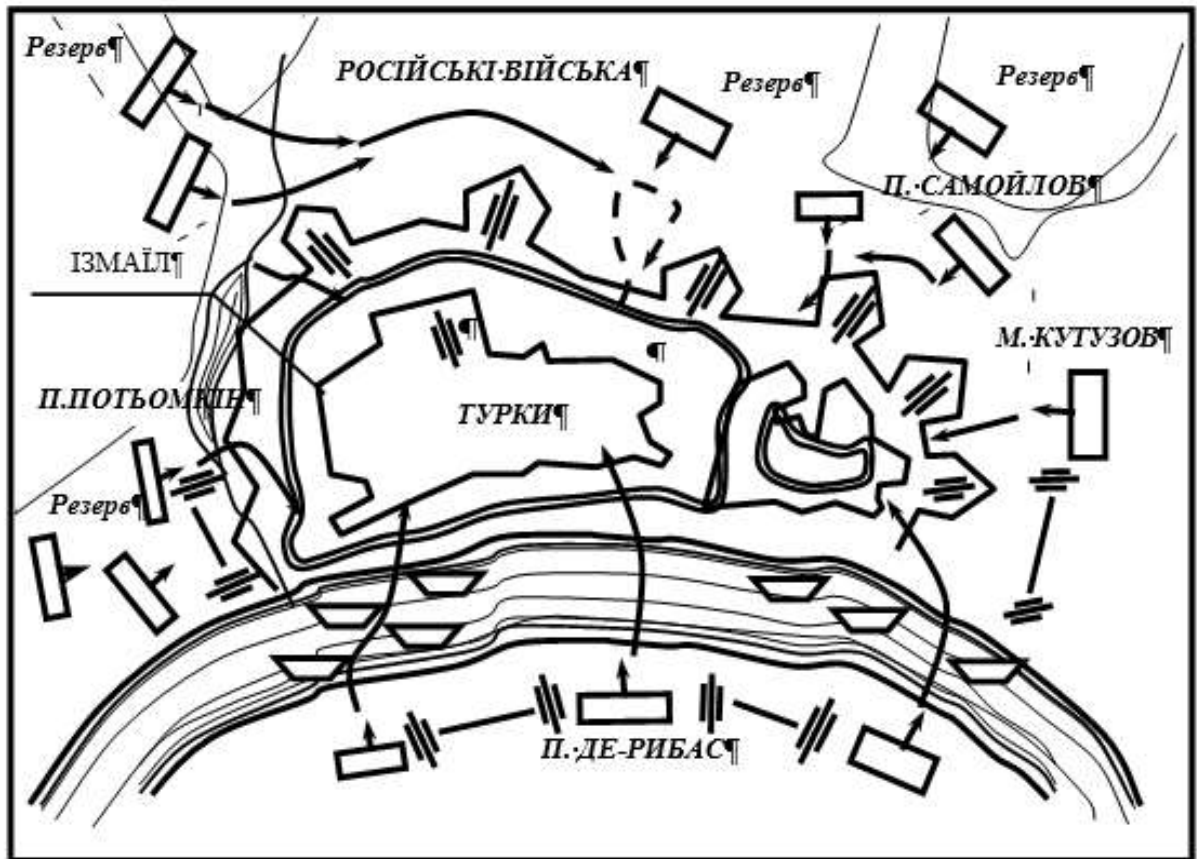

Рисунок 47 - Штурм Ізмаїла (11 грудня 1790 р.)

Штурм здійснювався п'ятьма колонами, причому дві з них здійснювали форсування Дунаю. Добре організовані були і вуличні бої в місті. У ході них з великим успіхом використовувалася легка артилерія та кіннота (Рисунок 48) [32, 35].

Рисунок 48 - Російський гусар кінця XVIII ст.

3.2.2. Розвиток військового мистецтва у наполеонівських війнах 1799 – 1815 рр.

Докорінні зміни у стратегії та тактиці західноєвропейських армій пов'язані з боротьбою армії революційного народу Франції проти зовнішніх посягань на завоювання Французької буржуазної революції. Рішучістю політичних цілей війни, яку вела Франція, була обумовлена й рішучість та запеклість збройної боротьби. Для досягнення мети війська зосереджувалися на головних напрямках великими угрупованнями. Вирішальним видом бойових дій стає наступ.

Нові принципи військового мистецтва французька армія застосувала у битві при Жемаппе у 1792 р. проти австрійських військ. Французи, зосередивши потужні сили на вибраному напрямку, у колонах та розсипному строю атакували австрійські війська, які ще шикувалися у лінійному порядку [30, 33]. Колони шикувалися нерівномірно за фронтом. На вибраному для атаки напрямку зосереджували стільки колон, скільки для цієї мети виділяли батальйонів. Батальйонні колони розташовували так, щоб у ході атаки вони могли підтримувати одна одну, нарощуючи силу попереднього удару. Значно зросла глибина бойового шикуння військ.

Значна заслуга у розвитку військового мистецтва належить великому французькому полководцю Наполеону Бонапарту (Рисунок49).

Рисунок 49 - Наполеон Бонапарт (1769 – 1821)

Стратегія Наполеона була спрямована на знищення живої сили противника у генеральній битві. Знищивши армію противника у одній або декількох генеральних битвах, він захоплював його столицю та диктував йому свої умови.

Однією з характерних рис наполеонівської стратегії було створення переваги сил на вирішальному напрямку. Французький полководець вмів визначав вирішальний напрямок і зосереджував на ньому переважаючі за чисельністю війська.

Воюючи з коаліцією держав, дії яких не відзначалися рішучістю, Наполеон, використовуючи розосередженість їх військ, завдавав їм поразки одна за одною. Французька армія, яка переважала у силах, швидко маневруючи, з'являлася на обраному напрямку та, здобувши перемогу, пересувалася далі.

Одним з основних принципів, яких дотримувався Наполеон, полягав у виході всіма силами або їх частиною у фланг або тил противника з метою захоплення його комунікацій та у примушенні його прийняти битву у не вигідних умовах [5, 16, 27].

Тактика французьких наполеонівських військ знаходилася у залежності від стратегії, яка була розрахована на розгром противника у генеральній битві. Рішучістю стратегії визначалася й рішучість тактики.

Піхота шикувалася батальйонними колонами, розсипним строєм та розгорнутим строєм у 2 – 3 шеренги (Рисунок 50).

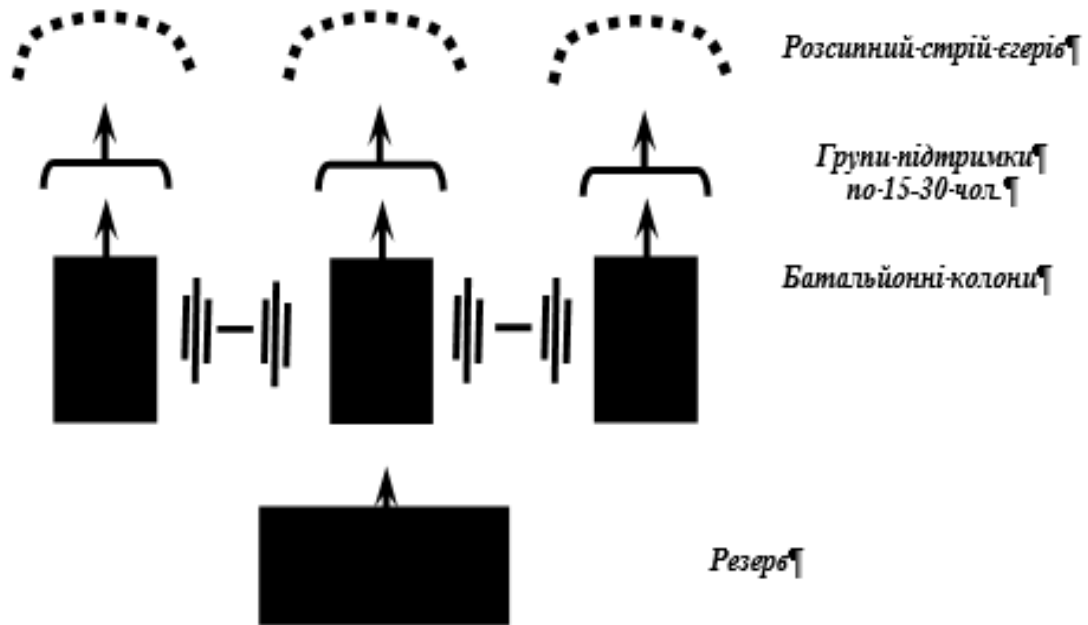

Рисунок 50 - Бойовий порядок батальйонних колон у поєднанні з розсипним строєм кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Кавалерія шикувалася розгорнутими лініями та колонами. Артилерія розташовувалася на вигідних позиціях попереду, у проміжках першої лінії піхоти та кавалерії та в особливо важливих пунктах з метою обстрілу противника зосередженим вогнем [17, 27, 33].

У ході наполеонівських війн за період з 1799 по 1812 рр. були захоплені величезні території Західної, Центральної, Південної та частини Східної Європи. Проте ряд завдань Наполеону вирішити все ж вирішити не вдалося. Так, безуспішною виявилася Єгипетська експедиція (1799 – 1801 рр.), а повний розгром англійцями французького флоту біля мису Трафальгар (1805 р.) поховав наміри Наполеона захопити Британські острови.

У 1812 р. Наполеон намагається здійснити наміри щодо захоплення Російської імперії. Він ретельно готується до походу в Росію. Для вторгнення на її територію була створена “Велика армія”, яка налічувала 608 тис. чол., у тому числі 492 тис. чол. піхоти, 96 тис. чол. кінноти, 20 тис. чол. обложного парку та інженерних військ. Артилерія нараховувала 1372 гармати, у тому числі – 130 облогових. Уся армія складалася з гвардійського, 12 піхотних та 4 кавалерійських корпусів, які мали великий бойовий досвід та добре

матеріальне забезпечення. Негативною стороною слід назвати велику національну різноманітність – у її складі були військовослужбовці італійських, австрійських, пруських, польських, голландських та інших частин.

Зображення французьких військовослужбовців розміщено на Рисунок 51, 52.

Рисунок 51 - Офіцер французьких вольтижерів початку ХІХ ст.

Рисунок 52 - Французький вольтижер початку ХІХ ст.

У червні 1812 р. французькі війська вторглися в Росію. Намагаючись нав'язати росіянам генеральну битву Наполеон просувався у глиб її території, але російські полководці навмисно ухилялися від неї.

У серпні місяці 1812 р. головнокомандувачем російської армії був призначений М. Кутузов – видатний російський полководець (Рисунок 53).

Рисунок 53 - М.І. Кутузов (1745 – 1813)

У ході війни М. Кутузов застосував оригінальну форму стратегічної оборони, включивши до неї генеральну битву з оборонною метою та марш-маневр з метою підготовки до контрнаступу і створення вигідних умов для наступної боротьби з ворогом. Він застосував також і нову форму здійснення контрнаступу у вигляді поєднання маневру, авангардних боїв та паралельного переслідування у взаємодії з партизанськими та рухомими армійськими загонами.

За своїм характером озброєння російської армії практично не відрізнялося від аналогічного озброєння французької армії (Рисунок 54, 55)

Рисунок 54 - Російській кірасир початку XIX ст.

Рисунок 55 - Російські гренадери початку XIX ст.

Російська армія у війні проти французьких загарбників використовувала найрішучіші форми бою, які базувалися на тактиці колон та розсипного строю. В обороні війська шикувалися так само, як і у наступі, але з тією різницею, що основою бойового порядку у цьому випадку були артилерійські вогневі позиції. Вони розташовувалися на командних висотах, у вузлах комунікацій, на галявинах лісу.

Генеральна битва між французькою та російською арміями відбулася 26 серпня 1812 р. біля населеного пункту Бородіно. На цю битву М. Кутузов був готовий тільки тоді, коли співвідношення сил та засобів стало приблизно рівним (російська армія – 120 тис. чол. при 640 гарматах, французи – 135 тис. чол. при 587 гарматах) та російська армія зайняла та встигла обладнати зручну позицію. У ході запеклої битви, яка продовжувалася 12 годин, сторони понесли великі втрати. Так, Наполеон втратив у Бородинській битві 58 тис. чол., або 40 відсотків свого особового складу. Втрати російських військ склали 44 тис. чол., або 34 – 35 відсотків свого складу (Рисунок 56).

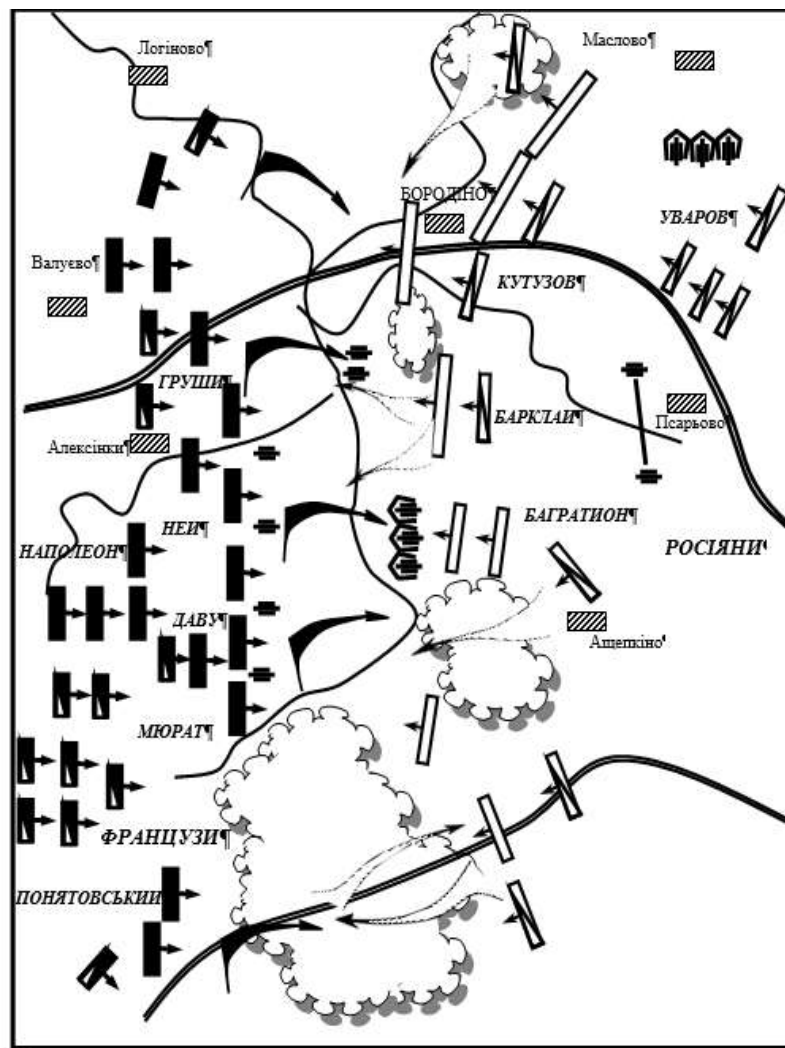

Рисунок 56 - Бородинська битва (26 серпня 1812 р.)

Сучасна військово-історична наука вважає, що у Бородінській битві перемога все-таки була на боці Наполеона. Він залишився господарем на полі битви. Але, вигравши цю битву у тактичному відношенні, він програв її у стратегічному. Ця битва знаменувала собою початок близької та остаточної катастрофи французької армії.

Російська армія здійснила фланговий марш-маневр до населеного пункту Тарутине та розташувалася на південь від Москви. Така позиція не давала можливості французам поповнювати запаси фуражу та провіанту у південних російських районах. Холодна зима, голод, постійні напади партизан та рейдові дії російських гусарських підрозділів у тилу деморалізували французьке військо і змусили Наполеона прийняти рішення на відхід з території Російської імперії. Війна 1812 р. завершилася повною перемогою російських військ [27, 31].

Завершальною битвою наполеонівських війн вважають битву при Ватерлоо, яка відбулася 18 червня 1815 р. Як і попередні битви вона завершилася повним розгромом Наполеона та ознаменувала кінець його імперії.

Наполеонівські війни докорінно змінили погляди полководців та військових теоретиків на ведення війни та бою. Вони поклали край кордонній стратегії та лінійній тактиці, які панували протягом попереднього століття.

3.2.3. Розвиток військового мистецтва у війнах другої половини XIX ст.

Суттєвий вплив на розвиток військового мистецтва мав досвід Кримської війни 1853 – 1856 рр. між Англією, Францією та Туреччиною, з одного боку, та Росією – з іншого. У цій війні чітко проявилось те, що старі стратегічні принципи уже не відповідають новим умовам та засобам збройної боротьби, підтвердилося велике значення для ведення воєнних дій залізничного транспорту, парового флоту, телеграфу.

Виникнення нових зразків озброєння та зв'язку вже у ході цієї війни змінило тактику сухопутного та морського бою. Досвід показав, що піхота, яка шикувалася у батальйонні колони, не може діяти у зоні щільного вогню нарізної зброї противника, дальність якої досягала 800 м, тобто у 2 – 3 рази перевищувала дальність стрільби гладкоствольних рушниць. Батальйонна колона була зручною мішенню для противника та несла великі втрати.

Так, у битві біля річки Альма 20 вересня 1854 р. під вогнем англо-французької піхоти, яка була озброєна нарізними гвинтівками, колони російських військ стихійно розсипалися і солдати намагалися просуватися до позицій противника цепом (Рисунок 57). Таким чином стихійно зароджувалися елементи нової тактики – тактики стрілецьких цепів [6, 17, 27, 33].

Рисунок 57 - Битва біля річки Альма 20 вересня 1854 р.

У ході франко-пруської (1870 – 1871 рр.) та русько-турецької (1877–1878 рр.) війн остаточно сформувалася тактика стрілецьких цепів, які стали основою бойового порядку атакуючих частин та підрозділів. У поєднанні з цепами діяли в бою і ротні колони, але поза зоною дійсного вогню рушниць.

Розвитку тактики стрілецьких цепів сприяло виникнення першої напівавтоматичної зброї – мітральєзи (Рисунок 58).

Рисунок 58 - Мітральєза – праобраз кулеметів

Франко-пруська війна також знаменувала зародження нової галузі військового мистецтва – оперативного мистецтва. Саме у цій війні генеральний штаб Пруссії під командуванням Х. Мольтке став вперше планувати та здійснювати керування військовими операціями [6, 17, 27].

Уже у 80-х роках XIX ст. бойовими статутами практично всіх європейських армій законодавчо була затверджена нова тактика (Рисунок 59).

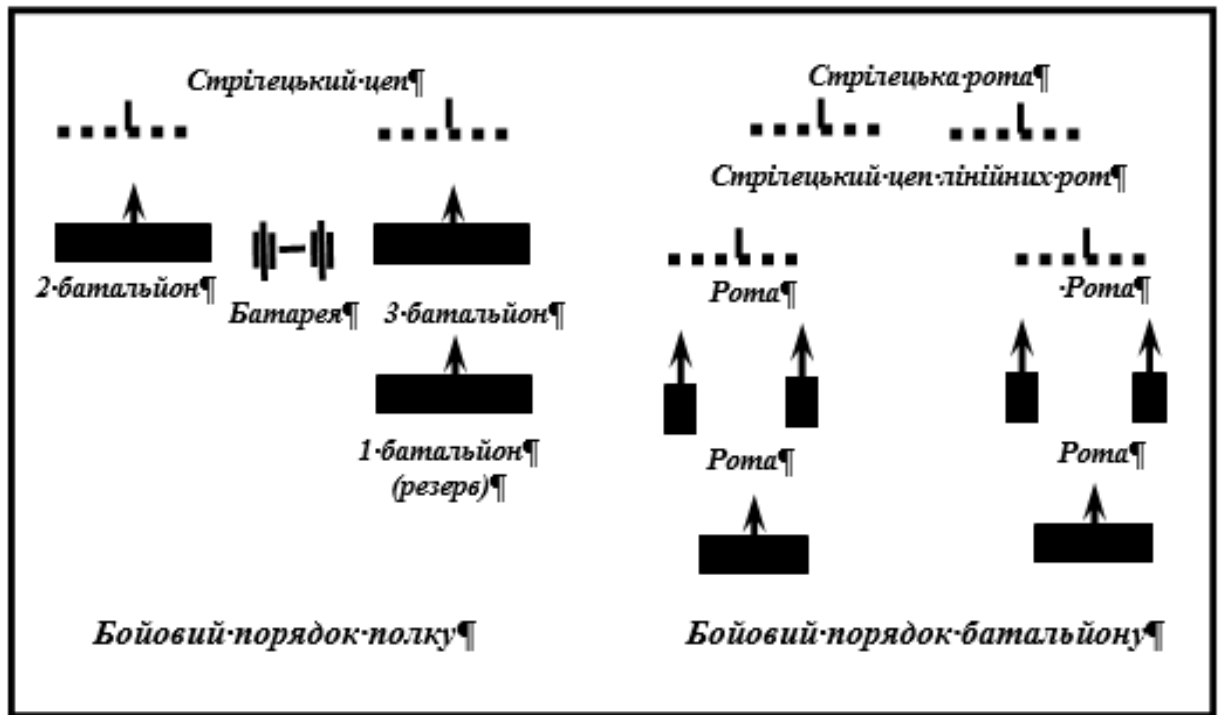

Рисунок 59 - Бойові порядки російської армії після військових реформ 2-ї половини XIX ст.

Таким чином, вдосконалення капіталістичного ладу обумовило зміни умов ведення збройної боротьби та сприяло подальшому розвитку збройних сил та військового мистецтва.

Удосконалення озброєння та бойової техніки привели до розширення масштабів війн і способів їх ведення. У війнах XIX ст. виникла і оформилася нова стратегія, характерними рисами якої були: рішучість цілей та активність дій; зосередження великих мас військ на вирішальних напрямках; збільшення простору збройної боротьби; намагання добитися перемоги шляхом розгрому армії противника у генеральній битві. Наприкінці XIX ст. зароджується нова складова військового мистецтва – оперативне мистецтво, яке підняло на вищий щабель діяльність органів військового управління.

Щодо тактики, то в ній відбувся перехід від лінійних бойових порядків військ через тактику батальйонних колон до стрілецьких цепів. Важливим принципом нової тактики був тісний зв'язок у бою всіх родів військ.

Контрольні питання

1. Який спосіб комплектування військ з'являється у середині XVII ст. у Західній Європі?
2. Чим було обумовлено виникнення лінійного бойового порядку?
3. Дайте характеристику стратегії, яка панувала у Західній Європі у XVII – XVIII стст.
4. Чим стратегія російських полководців відрізнялася від тієї, що панувала у Західній Європі у XVII – XVIII стст.?
5. Чим були викликані зміни у комплектуванні збройних сил другої половини XIX ст.?
6. Який бойовий порядок прийшов на зміну лінійному бойовому порядку і чому?
7. Дайте характеристику стратегії Наполеона Бонапарта.
8. Яке озброєння з'являється у середині XIX ст. і як воно вплинуло на розвиток військового мистецтва?
9. Який бойовий порядок приходить на зміну бойовому порядку розсипного строю у поєднанні з батальйонними колонами?
10. У ході якої війни з'являється оперативне мистецтво як складова військового мистецтва?

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Брусилов А. А. Мои воспоминания. – М.–Л., 1929. – 348 с.
2. Винклер фон П. П. Оружие. Руководство к описанию и изображению ручного оружия с древнейших времен до начала XIX века. – М.: Софт-мастер, 1992. – 454 с.
3. Довженюк О. В. Військова справа в Київській Русі. – К.: вид-во АН УРСР, 1950. – 250 с.
4. Дюпуи Р. Е., Дюпуи Т.Н. Всемирная история войн. – СПб.: Полигон, М.: АСТ, 1997 – 2000. – 647 с.
5. Жомини Г. Очерки военного искусства. – М.: Воениздат, 1939. – 548 с.
6. Історія війн та військового мистецтва: навчальний посібник. О. В. Заліван, О. М. Желтобородов, В.В. Пугач та ін. – Х.: ХУПС, 2007. – 259 с.
7. Історія війн та збройних конфліктів в Україні. Енциклопедичний довідник. – К.: Вид-во гуманітарної літератури, 2004. – 517 с.
8. История военного искусства / под ред. П. Ротмистрова. – М.: Воениздат, 1962, 1963. – Ч. 1, 2.
9. История войн и военного искусства. – М.: Воениздат, 1970. – 458 с.
10. История войн, вооружения и военной техники: учеб. пособие. ч.1. – Харьков: ВИРТА, 1991. – 299 с.
11. История военного искусства и история авиация. – Монино: Изд-во Военно-воздушной академии, 1957. – 356 с.
12. Историческое описание одежды и вооружения российских войск. ч.1. – СПб, 1899. – 351 с.
13. История первой мировой войны. 1914 – 1918: В 2-х т. / под общ. ред. И. И. Ростунова. – М., 1975. – 654 с.
14. Історія українського війська. – Х.: ХВУ, 1997.– 194 с.
15. История войн и военного искусства: альбом схем. – М.: Воениздат, 1984. – 128 с.
16. Клаузевиц К. О войне. – М.: Воениздат, 1937 – 1938. – 456 с.
17. Военная история: учебник / Крупченко И.Е., Альтговзен М.Л., Дорофеев М.П. и др. – М.: Воениздат, 1983. – 375 с.
18. Крипкевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – Л.: Світ, 1992. – 702 с.
19. Лиддел Гарт Б. Энциклопедия военного искусства. – М., СПб.: АСТ, 2003. – 650 с.
20. Мерников А. Г., Спектор А. А. История войн. От древнего мира до наших дней. – Минск: Харвест, 2007. – 856 с.
21. Мессенджер Ч. Энциклопедия войн XX века. – М.: ЭКСМО, 2000. – 458 с.

ІНТЕРНЕТ – ПОСИЛАННЯ

1. (<http://library.odku.edu.ua>)
2. (<http://eprints.library.odku.edu.ua>)
3. (<http://odku.edu.ua/institutifakulteti/kafedra-vijskovoyi-pidgotovki/>)

Навчальне електронне видання

ШАНЮК Олег Віталійович

ІСТОРІЯ ВІЙН ТА ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО

Конспект лекцій

Видавець і виготовлювач

Одеський державний екологічний університет

вул. Львівська, 15, м. Одеса, 65016

тел./факс: (0482) 32-67-35

Е-mail: info@odeku.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 5242 від 08.11.2016